

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
NILS WAHL
της 30ής Νοεμβρίου 2017¹

Υπόθεση C-426/16

**Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen, VZW κ.λπ.
κατά
Vlaams Gewest**

[αίτηση του Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg Brussel
(ολλανδόφωνου πρωτοδικείου Βρυξελλών, Βέλγιο)
για την έκδοση προδικαστικής απόφασεως]

«Προδικαστική παραπομπή – Προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους – Ιδιαίτερες μέθοδοι σφαγής – Μουσουλμανική γιορτή της θυσίας – Κανονισμός (ΕΚ) 1099/2009 – Άρθρο 4, παράγραφος 4 – Υποχρέωση σφαγής ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων μόνο στα εγκεκριμένα σφαγεία – Κανονισμός (ΕΚ) 853/2004 – Προϋποθέσεις εγκρίσεως των σφαγείων – Κύρος – Άρθρο 13 ΣΛΕΕ – Σεβασμός των εθνικών εθίμων σε θέματα λατρευτικών τύπων – Άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Θρησκευτική ελευθερία – Περιορισμός – Δικαιολόγηση»

1. Η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων έχει αναγνωριστεί προ πολλού στα ευρωπαϊκά νομοθετικά κείμενα που ρυθμίζουν τη θανάτωση ζώων ως παρεπόμενη της θρησκευτικής ελευθερίας. Η βούληση του νομοθέτη της Ένωσης να συγκεράσει την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας με την προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων είχε εκδηλωθεί ήδη με την έκδοση της οδηγίας 74/577/ΕΟΚ² και εντοπίζεται επίσης στον κανονισμό (ΕΚ) 1099/2009³ που ισχύει σήμερα.

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

² Οδηγία του Συμβουλίου, της 18ης Νοεμβρίου 1974, περί αναισθητοποιήσεως των ζώων προ της σφαγής τους (ΕΕ ειδ. έκδ. 03/011, σ. 62). Η αιτιολογική έκθεση της οδηγίας αυτής ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι «πρέπει να γενικευθεί η πρακτική της αναισθητοποιήσεως με αναγνωρισμένα κατάλληλα μέσα [και] ότι, εν τούτοις, πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ιδιομορφίες που αφορούν ορισμένους θρησκευτικούς τύπους».

³ Κανονισμός του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 2009, για την προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους (ΕΕ 2009, L 303, σ. 1). Η αιτιολογική σκέψη 18 του κανονισμού αυτού αναφέρει: «Επειδή οι κοινοτικές διατάξεις που ισχύουν για τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων έχουν μεταφερθεί με διαφορετικό τρόπο στις εθνικές νομοθεσίες, ανάλογα με το εθνικό πλαίσιο, και δεδομένου ότι οι εθνικοί κανόνες λαμβάνουν υπόψη πτυχές που υπερβαίνουν τον σκοπό του παρόντος κανονισμού, είναι σκόπιμο να διατηρηθεί μεν η παρέκκλιση από την υποχρέωση αναισθητοποίησης πριν από τη σφαγή, αλλά να παρασχεθεί κάποιο περιθώριο επικουρικότητας σε κάθε κράτος μέλος. Κατά συνέπεια, ο παρών κανονισμός σέβεται το δικαίωμα της ελευθερίας θρησκείας, καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευάτος ή των πεποιθήσεων του ατόμου με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές, όπως αυτό κατοχυρώνεται από το άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

2. Η παρούσα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά το κύρος του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009. Το Δικαστήριο καλείται να αποφανθεί επί του κύρους, σε σχέση με το θεμελιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, της διατάξεως που προβλέπει ότι η σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση, την οποία επιτάσσουν ορισμένοι θρησκευτικοί κανόνες, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον σε εγκεκριμένο σφαγείο⁴, το οποίο τηρεί όλες τις εφαρμοστέες στον τομέα αυτό διατάξεις.

3. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ διαφόρων μουσουλμανικών ενώσεων, συντονιστικών οργανώσεων τεμενών καθώς και ορισμένων ιδιωτών στην περιφέρεια της Φλάνδρας (στο εξής: προσφεύγοντες της κύριας δίκης), αφενός, και της Vlaams Gewest (Περιφέρειας της Φλάνδρας, Βέλγιο), αφετέρου, με αντικείμενο την απόφαση που εξέδωσε ο αρμόδιος για την καλή διαβίωση των ζώων Φλαμανδός υπουργός, με την οποία δεν επιτρέπεται πλέον, από το έτος 2015 και εφεξής, η κατά τη διάρκεια της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας (Αϊντ-ελ-Άντχα)⁵ σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων σε προσωρινούς χώρους σφαγής που διαμορφώνονται στις κοινότητες της περιφέρειας αυτής.

4. Επιβάλλεται μια προκαταρκτική διευκρίνιση όσον αφορά το ζήτημα που εγείρεται συγκεκριμένα με την παρούσα υπόθεση. Εν προκειμένω, το κρίσιμο ζήτημα δεν είναι η ολική απαγόρευση της σφαγής των ζώων χωρίς αναισθητοποίηση, για την οποία αναπτύσσεται διάλογος σε πολλά κράτη μέλη⁶, αλλά οι υλικές προϋποθέσεις σχετικά με τον εξοπλισμό και τις λειτουργικές υποχρεώσεις υπό τις οποίες πρέπει να πραγματοποιείται μια τέτοια σφαγή, δυνάμει του σχετικού κανονιστικού πλαισίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τίθεται επίσης το ζήτημα κατά πόσον η απαίτηση πραγματοποίησης της σφαγής σε σφαγείο, κατά το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, που αποτελεί κανόνα γενικής εφαρμογής ανεξαρτήτως του τύπου της σφαγής, είναι σε θέση να περιορίσει τη θρησκευτική ελευθερία.

5. Εν προκειμένω, εκτιμώ ότι κανένα από τα στοιχεία που υποβλήθηκαν στο πλαίσιο της υπό κρίσιν υποθέσεως δεν είναι ικανό να επηρεάσει το κύρος του κανονισμού 1099/2009. Ο κανόνας κατά τον οποίο η σφαγή μπορεί, κατ' αρχήν, να πραγματοποιηθεί μόνον σε εγκεκριμένα σφαγεία είναι ένας απολύτως ουδέτερος κανόνας που εφαρμόζεται ανεξαρτήτως των περιστάσεων και του επιλεγέντος τύπου σφαγής. Κατά τη γνώμη μου, η προβληματική της υπό κρίσιν υποθέσεως συνδέεται περισσότερο με μια συγκυριακή δυσχέρεια δυναμικότητας των σφαγείων σε ορισμένες γεωγραφικές ζώνες κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας –και, σε τελική ανάλυση, με τα έξοδα που πρέπει να αναληφθούν προκειμένου να υπάρξει συμμόρφωση με μια θρησκευτική επιταγή– παρά με τις απαιτήσεις που απορρέουν από το κανονιστικό πλαίσιο της Ένωσης, δεδομένου ότι το πλαίσιο αυτό σταθμίζει, αφενός, το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία και, αφετέρου, τις απαιτήσεις που απορρέουν, ιδίως, από την προστασία της υγείας των ανθρώπων, της καλής διαβίωσης των ζώων και της ασφάλειας των τροφίμων.

4 Σημειώνεται ότι το κανονιστικό πλαίσιο που ίσχυε προηγουμένως δεν προέβλεπε λεπτομερή κριτήρια για την έγκριση των σφαγείων, ώστε να διαθέτουν τα κράτη μέλη περιθώριο εκτιμήσεως για τον προσδιορισμό των εγκαταστάσεων, ενδεχομένως προσωρινών, που μπορούσαν να αδειοδοτηθούν ως εγκαταστάσεις εξομοιούμενες με σφαγεία [βλ., ιδίως, άρθρο 5, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/119/ΕΚ του Συμβουλίου, της 22ας Δεκεμβρίου 1993, για την προστασία των ζώων κατά τη σφαγή ή/και τη θανάτωσή τους (ΕΕ 1993, L 340, σ. 21), όπως τροποποιήθηκε].

5 Καλούμενη επίσης η Μεγάλη Εορτή (Αϊντ-ελ Κεμπίρ), η γιορτή αυτή τιμά τη δύναμη της πίστωσης του Ιμπραήμ (Αβραάμ στη βιβλική παράδοση), την οποία συμβολίζει το επεισόδιο όπου δέχεται να θυσιάσει, με εντολή του Θεού, τον μοναχογιό του Ισμαήλ (Ισαάκ στη βιβλική παράδοση). Κατόπιν αποδοχής της θεϊκής εντολής, ο Θεός στέλνει τον αρχάγγελο Τζιμπρίλ (Γαβριήλ), ο οποίος, την τελευταία στιγμή, αντικαθιστά το παιδί με ένα κριάρι, το οποίο χρησιμεύει ως προσφορά θυσίας. Σε ανάμνηση της αφοσίωσης αυτής του Ιμπραήμ στον Θεό του, κάθε οικογένεια μουσουλμάνων θυσιάζει ένα ζώο σύμφωνα με ορισμένους κανόνες.

6 Σε συμμόρφωση με τις διατάξεις του άρθρου 26, παράγραφος 2, στοιχείο γ', του κανονισμού 1099/2009, ορισμένα κράτη μέλη δεν επιτρέπουν τη σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων. Συγκεκριμένα, καθ' όσον γνωρίζω, το Βασίλειο της Δανίας, η Δημοκρατία της Σλοβενίας ή ακόμη και το Βασίλειο της Σουηδίας επιτρέπουν τη σφαγή ζώων μόνον κατόπιν προηγούμενης αναισθητοποίησης. Πλέον προσφάτως, φαίνεται ότι οι περιφέρειες της Φλάνδρας και της Βαλλωνίας κατέληξαν σε πολιτική συμφωνία προκειμένου να απαγορεύσουν τη σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση από το 2019 και εφεξής.

I. Το νομικό πλαίσιο

A. Ο κανονισμός 1099/2009

6. Ο κανονισμός 1099/2009 καθορίζει τους κοινούς κανόνες για την προστασία της καλής μεταχειρίσεως των ζώων κατά τη σφαγή ή τη θανάτωσή τους στην Ένωση.

7. Από το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009 προκύπτει ότι, για τους σκοπούς του κανονισμού αυτού, νοείται ως «“σφαγείο” [η] εγκατάσταση που χρησιμοποιείται για τη σφαγή χερσαίων ζώων και εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 853/2004».

8. Το άρθρο 4 του κανονισμού 1099/2009 ορίζει:

«1. Τα ζώα θανατώνονται μόνο μετά από αναισθητοποίηση σύμφωνα με τις μεθόδους και τις ειδικές απαιτήσεις για την εφαρμογή των μεθόδων αυτών, όπως προβλέπονται στο παράρτημα I. Η απώλεια αισθητηριακής αντίληψης και ευαισθησίας διατηρείται μέχρι το θάνατο του ζώου.

[...]

4. Για τα ζώα που υποβάλλονται σε ιδιαίτερες μεθόδους σφαγής που προβλέπονται από λατρευτικούς τύπους, δεν εφαρμόζονται οι απαιτήσεις της παραγράφου 1, υπό την προϋπόθεση ότι η σφαγή διενεργείται σε σφαγείο.»

B. Ο κανονισμός 853/2004

9. Το άρθρο 4 του κανονισμού (ΕΚ) 853/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, για τον καθορισμό ειδικών κανόνων υγιεινής για τα τρόφιμα ζωικής προέλευσης⁷, ορίζει:

«1. Οι υπεύθυνοι επιχειρήσεων τροφίμων διαθέτουν στην αγορά προϊόντα ζωικής προέλευσης που έχουν παραχθεί στην Κοινότητα, μόνον εφόσον τα προϊόντα αυτά έχουν παρασκευασθεί και υποστεί χειρισμούς αποκλειστικά σε εγκαταστάσεις:

- α) οι οποίες πληρούν τις σχετικές απαιτήσεις του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 852/2004, των παραρτημάτων II και III του παρόντος κανονισμού και άλλες σχετικές απαιτήσεις της νομοθεσίας περί τροφίμων, και
- β) τις οποίες η αρμόδια αρχή έχει καταχωρίσει ή, οσάκις απαιτείται βάσει της παραγράφου 2, εγκρίνει.

[...]»

10. Το άρθρο 10 του κανονισμού 853/2004, το οποίο φέρει τον τίτλο «Τροποποίηση και προσαρμογή των Παραρτημάτων II και III», ορίζει, στις παραγράφους 4 έως 8, ότι τα κράτη μέλη δύνανται, υπό ορισμένες προϋποθέσεις και σύμφωνα με ορισμένους κανόνες εφαρμογής, να εκδίδουν εθνικά μέτρα προσαρμογής των διατάξεων που θεσπίζονται στο παράρτημα III, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται, στο κεφάλαιο II, οι «απαιτήσεις για τα σφαγεία».

⁷ ΕΕ 2004, L 139, σ. 55, και διορθωτικό ΕΕ 2004, L 226, σ. 22.

II. Η διαφορά της κύριας δίκης, το προδικαστικό ερώτημα και η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου

11. Η μουσουλμανική γιορτή της θυσίας γιορτάζεται κάθε χρόνο επί τρεις ημέρες⁸. Οι θρησκευόμενοι μουσουλμάνοι θεωρούν ότι είναι θρησκευτικό τους καθήκον να σφάξουν ή να αναθέσουν σε κάποιον να σφάξει, κατά προτίμηση την πρώτη ημέρα της γιορτής αυτής, ένα ζώο⁹, το κρέας του οποίου στη συνέχεια καταναλώνεται εν μέρει από την οικογένεια και εν μέρει μοιράζεται στους απόρους, τους γείτονες και τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας.

12. Όπως προκύπτει από τη δικογραφία που κατατέθηκε στο Δικαστήριο, η πλειονότητα των μουσουλμάνων του Βελγίου, όπως εκφράζεται από το Θεολογικό Συμβούλιο που λειτουργεί εντός της Εκτελεστικής Οργανώσεως των μουσουλμάνων της χώρας αυτής, συμφωνεί ότι η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων πρέπει να πραγματοποιείται χωρίς αναισθητοποίηση, λαμβάνοντας υπόψη και τις λοιπές επιταγές του λατρευτικού τυπικού.

13. Προς εκτέλεση του άρθρου 16, παράγραφος 2, του νόμου της 14ης Αυγούστου 1986 σχετικά με την προστασία και την καλή διαβίωση των ζώων, το βασιλικό διάταγμα της 11ης Φεβρουαρίου 1988, όπως τροποποιήθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 25ης Μαρτίου 1998, προέβλεπε ότι στο Βέλγιο οι σφαγές που επιτάσσονται από λατρευτικούς τύπους μπορούσαν να πραγματοποιούνται μόνον στα κανονικά σφαγεία (στο εξής: εγκεκριμένα σφαγεία) ή «σε εγκαταστάσεις που εγκρίνονται από τον αρμόδιο για τη γεωργία υπουργό, κατόπιν διαβουλεύσεως με τον αρμόδιο για τη δημόσια υγεία υπουργό»¹⁰.

14. Κατ' εφαρμογήν αυτού του κανονιστικού πλαισίου ο Βέλγος ομοσπονδιακός υπουργός ενέκρινε κάθε χρόνο, από το έτος 1998, προσωρινούς χώρους σφαγής που, μαζί με τα εγκεκριμένα σφαγεία, καθιστούσαν δυνατή τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, καλύπτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ελλειπή δυναμικότητα των εν λόγω σφαγείων, η οποία συνδεόταν με την αύξηση της ζήτησης κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου¹¹. Κατόπιν διαβουλεύσεως με τη μουσουλμανική κοινότητα, η ομοσπονδιακή δημόσια υπηρεσία δημόσιας υγείας, ασφάλειας της τροφικής αλυσίδας και περιβάλλοντος δημοσίευε κατά καιρούς, έως το 2013, «εγχειρίδιο» σχετικά με την οργάνωση της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας (*Handleiding voor de Organisatie van het Islamitisch Offerfeest*), το οποίο καθόριζε λεπτομερείς συστάσεις για το άνοιγμα και τη λειτουργία προσωρινών χώρων σφαγής, πέραν των εγκεκριμένων σφαγείων.

15. Κατόπιν της έκτης κρατικής μεταρρυθμίσεως, από 1ης Ιουλίου 2014, η αρμοδιότητα σχετικά με την καλή διαβίωση των ζώων μεταφέρθηκε στις περιφέρειες. Ως εκ τούτου, προκειμένου να διαχειριστεί την οργάνωση της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας του έτους αυτού στην επικράτειά της, η Περιφέρεια της Φλάνδρας, με τη σειρά της, εξέδωσε ένα εγχειρίδιο, παρόμοιο με το ομοσπονδιακό εγχειρίδιο του έτους 2013, στο οποίο αναφερόταν ότι οι προσωρινοί χώροι σφαγής μπορούσαν να αδειοδοτηθούν με ατομική έγκριση από τον αρμόδιο υπουργό για ορισμένη περίοδο, υπό την προϋπόθεση ότι δεν υφίστατο επαρκής δυναμικότητα σφαγής στα εγκεκριμένα σφαγεία σε εύλογη απόσταση και υπό τον όρο ότι τηρούνταν ένα σύνολο προϋποθέσεων σχετικά με τον εξοπλισμό και τις λειτουργικές υποχρεώσεις.

⁸ Σε μεταβλητή ημερομηνία, μετά την εβδομηκοστή ημέρα που ακολουθεί το τέλος του ισλαμικού μήνα του ραμαντάν.

⁹ Στη μουσουλμανική παράδοση, κατά τη γιορτή της θυσίας, οι μουσουλμάνοι είναι δυνατόν να επιλέξουν τα ζώα που μπορεί να είναι κατάλληλα για θυσία, τα οποία ενδεχομένως είναι προβατοειδή (πρόβατο, προβατίνα ή κριάρι), βοοειδή (αγελάδα, ταύρος ή μοσχάρι) ή αιγοειδή (κατσίκια ή τράγος).

¹⁰ Σύμφωνα με τις προπαρασκευαστικές εργασίες του τροποποιητικού νόμου του 1995, η εν λόγω δυνατότητα δικαιολογούνταν από την ανεπαρκή δυναμικότητα πολλών σφαγείων σε ορισμένες περιόδους.

¹¹ Στο πλαίσιο αυτό, εναπέκειτο στους εκπροσώπους της μουσουλμανικής κοινότητας να εκτιμήσουν τη δυναμικότητα σφαγής σε συγκεκριμένη γεωγραφική ζώνη και να ενημερώσουν επ' αυτού την οικεία δημοτική διοίκηση.

16. Στις 12 Σεπτεμβρίου 2014, ο αρμόδιος για την καλή διαβίωση των ζώων Φλαμανδός υπουργός ανακοίνωσε ότι δεν θα χορηγούσε πλέον, από το έτος 2015 και εφεξής, εγκρίσεις σε προσωρινούς χώρους σφαγής, όπου είναι δυνατόν να πραγματοποιείται σφαγή ζώων στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη διάρκεια της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, με την αιτιολογία ότι οι εγκρίσεις αυτές προσκρούουν στη νομοθεσία της Ένωσης, ιδίως στις διατάξεις του κανονισμού 1099/2009¹².

17. Κατόπιν τούτου, στις 4 Ιουνίου 2015 ο υπουργός απηύθυνε στους Φλαμανδούς δημάρχους εγκύκλιο (στο εξής: επίμαχη απόφαση) με την οποία τους ενημέρωνε ότι από το έτος 2015 και εφεξής όλες οι σφαγές ζώων χωρίς αναισθητοποίηση, ακόμη και αυτές που γίνονται στο πλαίσιο της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, πρέπει να πραγματοποιούνται αποκλειστικά στα εγκεκριμένα σφαγεία.

18. Στο πλαίσιο αυτό, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης προέβησαν σε διάφορες νομικές ενέργειες και, μεταξύ άλλων, στις 5 Φεβρουαρίου 2016, προσέφυγαν κατά της Περιφέρειας της Φλάνδρας ενώπιον του *Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg Brussel* (ολλανδόφωνου πρωτοδικείου Βρυξελλών, Βέλγιο).

19. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης προέβαλαν ότι, ακόμη και αν υποτεθεί ότι ο κανονισμός 1099/2009 πρέπει να εφαρμοστεί στη σφαγή ζώων στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων που πραγματοποιείται κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας –γεγονός που αμφισβητούν¹³–, τίθεται ζήτημα κύρους του κανόνα που θεσπίζεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, καθόσον, αφενός, προσβάλλει το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία που προστατεύεται από το άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης) και το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, που υπεγράφη στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 (στο εξής: ΕΣΔΑ) και, αφετέρου, δεν σέβεται τα βελγικά έθιμα που αφορούν τους λατρευτικούς τύπους της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, τα οποία κατοχυρώνονται στο άρθρο 13 ΣΛΕΕ.

20. Το *Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg Brussel* (ολλανδόφωνο πρωτοδικείο Βρυξελλών) εκτιμά ότι, θέτοντας σε εφαρμογή τον κανόνα του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, η επίμαχη απόφαση περιορίζει την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας και παραβιάζει τα βελγικά έθιμα που αφορούν τους λατρευτικούς τύπους, διότι υποχρεώνει τους μουσουλμάνους να πραγματοποιήσουν τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας μόνον στα εγκεκριμένα, κατά τον κανονισμό 853/2004, σφαγεία. Κατά το δικαστήριο αυτό, ο περιορισμός αυτός δεν είναι ούτε πρόσφορος ούτε αναλογικός και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να ανταποκριθεί στους θεμιτούς σκοπούς της προστασίας της καλής διαβίωσης των ζώων και της δημόσιας υγείας.

12 Στο πλαίσιο αυτό ο αρμόδιος υπουργός αναφέρθηκε ιδίως σε τελική έκθεση, που δημοσιεύτηκε στις 30 Ιουλίου 2015, η οποία προέκυψε από έλεγχο που διενεργήθηκε από τις υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο Βέλγιο από τις 24 Νοεμβρίου 2014 έως τις 3 Δεκεμβρίου 2014, προκειμένου να αξιολογηθούν οι έλεγχοι σχετικά με την καλή μεταχείριση των ζώων κατά τη σφαγή και οι συναφείς δραστηριότητες [DG(SANTE) 2014-7059– RM] (στο εξής: έκθεση ελέγχου της 30ής Ιουλίου 2015). Η έκθεση αυτή ανέφερε, συγκεκριμένα, ότι «η θανάτωση ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων εκτός σφαγείου δεν συμμορφώνεται με τον κανονισμό».

13 Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης βασίζονται στο άρθρο 1, παράγραφος 3, στοιχείο α', σημείο iii, του κανονισμού 1099/2009, το οποίο εξαιρεί την εφαρμογή του κανονισμού αυτού όταν σφαγιάζονται ζώα «κατά τη διάρκεια πολιτιστικών και αθλητικών εκδηλώσεων». Σύμφωνα με το άρθρο 2, στοιχείο η', του κανονισμού αυτού, πρόκειται για εκδηλώσεις που συνδέονται κατ' ουσίαν και κατά κύριο λόγο με μακραίωνες πολιτιστικές παραδόσεις ή αθλητικές δραστηριότητες, όπου δεν υπάρχει παραγωγή κρέατος ή άλλων προϊόντων ζωικής προέλευσης ή όπου αυτή η παραγωγή είναι επουσιώδης σε σχέση με την ίδια την εκδήλωση, καθώς και οικονομικά επουσιώδης.

21. Υπό τις περιστάσεις αυτές, το *Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg te Brussel* (ολλανδόφωνο πρωτοδικείο Βρυξελλών) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα:

«Είναι το άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού [1099/2009] ανίσχυρο λόγω παραβάσεως του άρθρου 9 της [ΕΣΔΑ], του άρθρου 10 του [Χάρτη] και/ή του άρθρου 13 [ΣΛΕΕ], για τον λόγο ότι ορίζει ότι τα ζώα που αποτελούν το αντικείμενο ειδικών μεθόδων σφαγής οι οποίες προβλέπονται από λατρευτικούς τύπους μπορούν να σφαγιάζονται χωρίς αναισθητοποίηση μόνο σε σφαγείο το οποίο εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού [853/2004], ενώ στην Περιφέρεια της Φλάνδρας δεν υπάρχει σε τέτοια σφαγεία επαρκής δυνατότητα ικανοποίησης της ζήτησεως που κάθε χρόνο δημιουργείται κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας για σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, και τα βάρη της μετατροπής, εν όψει της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, των εγκεκριμένων και ελεγμένων από το κράτος προσωρινών εγκαταστάσεων σφαγής σε σφαγεία που εμπίπτουν στον κανονισμό [853/2004] δεν φαίνονται να είναι πρόσφορα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών της καλής διαβίωσης των ζώων και της δημόσιας υγείας ούτε αναλογικά με τους σκοπούς αυτούς;»

22. Οι ενώσεις *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW* κ.λπ., η *Global Action in the Interest of Animals VZW* (στο εξής: *GAIA*), η Περιφέρεια της Φλάνδρας, η Εσθονική και η Ολλανδική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου καθώς και το Συμβούλιο και η Επιτροπή κατέθεσαν έγγραφες παρατηρήσεις.

23. Στις 18 Σεπτεμβρίου 2017 διεξήχθη επ' ακροατηρίου συζήτηση στην οποία έλαβαν μέρος οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης, η *GAIA*, η Περιφέρεια της Φλάνδρας, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου καθώς και το Συμβούλιο και η Επιτροπή.

III. Ανάλυση

24. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά το Δικαστήριο για το κύρος του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, λόγω προβληθείσας παραβάσεως του άρθρου 10 του Χάρτη και του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ καθώς και του άρθρου 13 ΣΛΕΕ. Ο περιορισμός της ασκήσεως της θρησκευτικής ελευθερίας και των εθνικών εθίμων όσον αφορά τους λατρευτικούς τύπους απορρέει από το γεγονός ότι οι διατάξεις αυτές επιβάλλουν την πραγματοποίηση της σφαγής των ζώων, στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, αποκλειστικά στα *εγκεκριμένα σφαγεία*. Ως τέτοια σφαγεία νοούνται οι εγκαταστάσεις που υπόκεινται στην έγκριση που χορηγούν οι αρμόδιες εθνικές αρχές και οι οποίες πρέπει να συμμορφώνονται, για τον σκοπό αυτόν, με το σύνολο των «ειδικών απαιτήσεων» σχετικά με την κατασκευή, τη διαρρύθμιση και τον εξοπλισμό, που επιτάσσει ιδίως το παράρτημα III του κανονισμού 853/2004.

25. Οι αμφιβολίες που διατηρεί το αιτούν δικαστήριο απορρέουν από το γεγονός ότι, ελλείψει επαρκούς δυναμικότητας των υφιστάμενων εγκεκριμένων σφαγείων στην περιφέρεια της Φλάνδρας για να καλυφθεί η αύξηση της ζήτησεως σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, είναι αναγκαίο να δημιουργηθούν νέες εγκεκριμένες εγκαταστάσεις. Όμως, η μετατροπή των παλαιών χώρων προσωρινής σφαγής που λειτουργούσαν κατά την περίοδο 1998-2014¹⁴ σε εγκεκριμένα, κατά τον κανονισμό 853/2004, σφαγεία απαιτεί ιδιαίτερα σημαντικές οικονομικές επενδύσεις, οι οποίες, πέραν του γεγονότος ότι δεν μπορούν να αποσβεστούν εντός ολόκληρου του έτους, θα ήταν περιττές όσον αφορά τη διασφάλιση της προστασίας της καλής διαβίωσης των ζώων και της δημόσιας υγείας.

¹⁴ Από τη δικογραφία προκύπτει ότι υπήρχαν 59 χώροι προσωρινής σφαγής. Από αυτούς μόνον δύο μετατράπηκαν σε σφαγεία το 2015 και τρεις το 2016.

26. Κατά το αιτούν δικαστήριο, η υποχρέωση πραγματοποίησης σφαγής χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων αποκλειστικά στα εγκεκριμένα σφαγεία εμποδίζει πολλούς θρησκευόμενους μουσουλμάνους να τηρήσουν το θρησκευτικό τους καθήκον να σφάξουν (ή να αναθέσουν σε κάποιον να σφάξει) ζώο την πρώτη ημέρα της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας σύμφωνα με τις επιταγές της λατρείας, δημιουργώντας αδικαιολόγητο περιορισμό στην άσκηση της θρησκευτικής τους ελευθερίας και παραβιάζοντας τις νομοθετικές και διοικητικές διατάξεις καθώς και τα εθνικά έθιμα όσον αφορά τους λατρευτικούς τύπους.

27. Εν προκειμένω, είναι σκόπιμο, πριν από την επί της ουσίας εξέταση του προδικαστικού ερωτήματος, να δοθεί απάντηση ως προς το παραδεκτό του ερωτήματος αυτού, το οποίο κατά το μάλλον ή ήττον αμφισβητήθηκε ευθέως από την Περιφέρεια της Φλάνδρας, την Ολλανδική Κυβέρνηση, την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, το Συμβούλιο και την Επιτροπή.

A. Επί του παραδεκτού του προδικαστικού ερωτήματος

1. Παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν ενώπιον του Δικαστηρίου

28. Κατ' ουσίαν, οι αντιρρήσεις και επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν αφορούν, αφενός, τη *διατύπωση* του υποβληθέντος ερωτήματος, η οποία, εσφαλμένως, οδηγεί στην σκέψη ότι η προέλευση του προβλήματος εντοπίζεται στον κανονισμό 1099/2009, και, αφετέρου, και πλέον ουσιαστικά, τη *λυσιτέλεια* του υποβληθέντος ερωτήματος, διότι η προβληματική της ανεπαρκούς δυναμικότητας των σφαγείων στην περιφέρεια της Φλάνδρας, εν πάση περιπτώσει, δεν σχετίζεται με την εφαρμογή των διατάξεων των κανονισμών 853/2004 και 1099/2009.

29. Όσον αφορά, κατ' αρχάς, τη *διατύπωση* του υποβληθέντος ερωτήματος, ορισμένα από τα ενδιαφερόμενα μέρη (ιδίως η Περιφέρεια της Φλάνδρας και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου) επισήμαναν ότι, καθόσον οι προϋποθέσεις εγκρίσεως των σφαγείων ορίζονται στον κανονισμό 853/2004, κάθε ενδεχόμενος περιορισμός στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας δύναται να απορρέει από τον κανονισμό αυτόν και μόνον. Το αιτούν δικαστήριο, ως εκ τούτου, διατύπωσε εσφαλμένως το προδικαστικό του ερώτημα, καθόσον αφορά, αντιθέτως, το κύρος του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009.

30. Όσον αφορά, εν συνεχεία, τη *λυσιτέλεια* του υποβληθέντος ερωτήματος, ορισμένα από τα ενδιαφερόμενα μέρη (ήτοι η Περιφέρεια της Φλάνδρας, η Ολλανδική Κυβέρνηση, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου καθώς και η Επιτροπή και το Συμβούλιο) εξέφρασαν ορισμένες επιφυλάξεις όσον αφορά τη χρησιμότητα της απάντησής του Δικαστηρίου για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης. Προβλήθηκε, ιδίως, ότι το προδικαστικό ερώτημα βασίζεται σε πραγματικά περιστατικά που άπτονται του εθνικού δικαίου και τα οποία δεν σχετίζονται με τις διατάξεις των κανονισμών 1099/2009 και 853/2004 και δεν μπορούν, ως εκ τούτου, να επηρεάσουν το κύρος τους.

31. Πράγματι, η προβληματική της υποθέσεως σχετίζεται με την ανεπαρκή δυναμικότητα των εγκεκριμένων σφαγείων στην περιφέρεια της Φλάνδρας κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας και με την υψηλή οικονομική επένδυση που είναι αναγκαία για να μπορέσουν να μετατραπούν οι παλαιοί προσωρινοί χώροι σφαγής σε εγκεκριμένα, σύμφωνα με τον κανονισμό 853/2004, σφαγεία. Στο πλαίσιο αυτό, το Συμβούλιο –και σε μικρότερο βαθμό η Περιφέρεια της Φλάνδρας– προέβλεψε ότι θα ήταν πιο χρήσιμο για το αιτούν δικαστήριο να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο όχι σχετικά με την εκτίμηση του κύρους των διατάξεων των κανονισμών 1099/2009 και 853/2004, αλλά σχετικά με την ερμηνεία των εν λόγω διατάξεων, για να λάβει διευκρινίσεις όσον αφορά το περιθώριο ευελιξίας που πρέπει να αναγνωριστεί στα κράτη μέλη προκειμένου, ιδίως, να προσαρμόσουν τις προϋποθέσεις εγκρίσεως σε συνάρτηση με ειδικές καταστάσεις, όπως αυτήν που ανακύπτει κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

2. Εκτίμηση

32. Κατά πάγια νομολογία, το Δικαστήριο μπορεί να αρνηθεί να αποφανθεί επί προδικαστικού ερωτήματος που υπέβαλε εθνικό δικαστήριο μόνον όταν είναι πρόδηλο ότι η ζητούμενη ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης ουδεμία σχέση έχει με το υποστατό ή με το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης, όταν το πρόβλημα είναι υποθετικής φύσεως ή, ακόμη, όταν το Δικαστήριο δεν διαθέτει τα πραγματικά και νομικά στοιχεία που είναι αναγκαία προκειμένου να δώσει χρήσιμη απάντηση στα ερωτήματα που του έχουν υποβληθεί¹⁵.

33. Πρώτον, όσον αφορά τη *διατύπωση* του ερωτήματος, κρίνω ότι δεν είναι πρόδηλο ότι δεν έχει καμία σχέση με το υποστατό ή με το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης.

34. Συγκεκριμένα, η επίμαχη απόφαση (βλ. σημείο 17 των παρουσών προτάσεων) ορίζει ότι, από το έτος 2015 και εφεξής, δεν θα εγκρίνεται πλέον η σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, κατά τη διάρκεια της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, στους προσωρινούς χώρους σφαγής που δεν πληρούν τις απαιτήσεις που επιβάλλει ο κανονισμός 853/2004. Όμως, δεν αμφισβητείται ότι η απόφαση αυτή εξεδόθη βάσει του κανόνα που προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, ο οποίος, με τη σειρά του, επιβάλλει την πραγματοποίηση της εν λόγω σφαγής σε εγκαταστάσεις που πληρούν τις απαιτήσεις του κανονισμού 853/2004.

35. Οι δύο κανονισμοί επιδιώκουν διαφορετικούς σκοπούς: ενώ ο κανονισμός 853/2004 αποτελεί μέρος της δέσμης των κανόνων για την υγιεινή¹⁶, ο κανονισμός 1099/2009 αφορά την προστασία της καλής μεταχειρίσεως των ζώων κατά τη θανάτωσή τους. Οι δύο αυτοί κανονισμοί, εντούτοις, συνδέονται στο μέτρο που ρυθμίζουν τους κανόνες που πρέπει να τηρούνται σε σχέση με την κατασκευή, τη διαρρύθμιση και τον υλικό εξοπλισμό που πρέπει να χρησιμοποιείται στα σφαγεία.

36. Επομένως, δεν κρίνεται σκόπιμο να κριθεί απαράδεκτο το προδικαστικό ερώτημα λόγω κακής διατυπώσεως. Συγκεκριμένα, δεν φαίνεται ότι το παραδεκτό του προδικαστικού ερωτήματος μπορεί να αμφισβητηθεί υπό το πρίσμα του ορθού προσδιορισμού της διατάξεως του δικαίου της Ένωσης η οποία είναι όντως συναφής στην υπόθεση της κύριας δίκης.

37. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο δύναται να δώσει χρήσιμη απάντηση στο μέτρο που το αιτούν δικαστήριο φαίνεται ότι παρέσχε επαρκείς ενδείξεις για τα πραγματικά περιστατικά της υπό κρίση υποθέσεως, το εφαρμοστέο δίκαιο της Ένωσης και τους δεσμούς που υφίστανται μεταξύ του δικαίου αυτού και της εφαρμοστέας εθνικής νομοθεσίας. Οι ενδείξεις αυτές επέτρεψαν στους διαδίκους, στις κυβερνήσεις των κρατών μελών και στα λοιπά ενδιαφερόμενα μέρη να υποβάλουν τις παρατηρήσεις τους στο Δικαστήριο, όπως αποδεικνύεται άλλωστε από το περιεχόμενο των κατατεθέντων υπομνημάτων¹⁷.

38. Επομένως, και εφόσον δεν εμμένει σε τυπολατρική εφαρμογή των κανόνων, το Δικαστήριο είναι σε θέση, κατά την άποψή μου, να συναγάγει από το σύνολο των στοιχείων τα στοιχεία του δικαίου της Ένωσης που, λαμβανομένου υπόψη του αντικείμενου της διαφοράς, χρήζουν ερμηνείας ή ενδεχομένως εκτιμήσεως περί του κύρους.

39. Δεύτερον, όσον αφορά τις αμφιβολίες που εκφράστηκαν σε σχέση με τη *λυσιτέλεια* του προδικαστικού ερωτήματος, είναι προσφορότερο να αναλυθούν στο μέρος που αφορά την επί της ουσίας εξέταση της υποθέσεως.

¹⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Vervloet κ.λπ. (C-76/15, EU:C:2016:975, σκέψη 57 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), καθώς και της 27ης Ιουνίου 2017, Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:496, σκέψη 25).

¹⁶ Με τον όρο αυτό νοείται το σύνολο του ευρωπαϊκού κανονιστικού πλαισίου σχετικά με την υγιεινή των τροφίμων, το οποίο ετέθη σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 2006, με σκοπό να απλοποιήσει και να εναρμονίσει τα νομοθετικά κείμενα που εφαρμόζονται στην Ένωση.

¹⁷ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 8ης Σεπτεμβρίου 2015, Taricco κ.λπ. (C-105/14, EU:C:2015:555, σκέψη 31).

40. Πρέπει να επισημανθεί ότι η υπόθεση της κύριας δίκης παρέχει τη δυνατότητα να αμφισβητηθεί υπό το πρίσμα του πρωτογενούς δικαίου, και ιδίως σε σχέση με τις διατάξεις του Χάρτη και της ΣΛΕΕ που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία, η υποχρέωση πραγματοποίησης σφαγής χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων σε εγκεκριμένο σφαγείο, λαμβανομένης υπόψη της ενδεχόμενης οικονομικής επιπτώσεως της υποχρέωσης αυτής στη δυνατότητα πραγματοποίησης τέτοιας σφαγής κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

41. Εντούτοις, όπως θα εξηγήσω στη συνέχεια, μολονότι οι προκαταρκτικές επιφυλάξεις που διατύπωσαν πολλά από τα ενδιαφερόμενα μέρη δεν επιτρέπουν να κριθεί εξ αρχής το παρόν προδικαστικό ερώτημα ως μη λυσιτελές για την επίλυση της διαφοράς και, ως εκ τούτου, απαράδεκτο, εντούτοις οι επιφυλάξεις αυτές χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής κατά την εξέταση της ουσίας του υπό κρίση προδικαστικού ερωτήματος. Στην εξέταση αυτή θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να προσδιοριστεί εάν οι διατάξεις του δικαίου της Ένωσης που αμφισβητούνται στην υπόθεση της κύριας δίκης αποτελούν όντως την αιτία του προβληθέντος περιορισμού της ασκήσεως της θρησκευτικής ελευθερίας και των εθνικών εθίμων που αφορούν λατρευτικούς τύπους.

42. Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει συνεπώς να εξεταστεί εάν οι διατάξεις αυτές, οι οποίες αφορούν συγκεκριμένα τον τρόπο μόνον με τον οποίο πρέπει να πραγματοποιείται κάθε τύπος σφαγής, είτε στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων είτε εκτός του πλαισίου αυτού, ενδέχεται να άπτονται της κεντρικής προβληματικής της διαφοράς της κύριας δίκης, η οποία αφορά συγκεκριμένα τη δυνατότητα των ήδη υφισταμένων μόνιμων εγκεκριμένων σφαγείων να ικανοποιήσουν όλη τη ζήτηση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη διάρκεια της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας¹⁸.

43. Βάσει όλων αυτών των εκτιμήσεων και σε συμμόρφωση με το πνεύμα συνεργασίας που πρέπει να διέπει τις σχέσεις μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου, κρίνω ότι η παρούσα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως είναι απολύτως παραδεκτή.

B. Επί της ουσίας

1. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

44. Ως υπόβαθρο της εκτιμήσεως επί της ουσίας, μου φαίνεται σημαντικό να διατυπώσω δύο παρατηρήσεις γενικού χαρακτήρα. Η πρώτη αφορά τον προσδιορισμό των κανόνων και των αρχών σε σχέση με τους οποίους αμφισβητείται, εν προκειμένω, το κύρος των διατάξεων του κανονισμού 1099/2009. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά θεμελιωδώς το γεγονός ότι, σε αντίθεση με ό,τι ενδεχομένως προτείνεται σε ορισμένες παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο, το Δικαστήριο πρέπει να αποφύγει εν προκειμένω να αναμειχθεί σε έναν διάλογο θεολογικής φύσεως σχετικά με το περιεχόμενο της θρησκευτικής υποχρέωσης σφαγής κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

α) Επί των κανόνων και αρχών σε σχέση με τους οποίους αμφισβητείται το κύρος των διατάξεων του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009

45. Πρέπει να σημειωθεί ότι το αιτούν δικαστήριο στο προδικαστικό του ερώτημα αναφέρεται στο άρθρο 10 του Χάρτη, στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και, τέλος, στο άρθρο 13 ΣΛΕΕ.

¹⁸ Βλ. συναφώς, μεταξύ άλλων, την επιχειρηματολογία της Περιφέρειας της Φλάνδρας, η οποία αναφέρει ότι το ερώτημα σχετίζεται με μια αμιγώς εσωτερική κατάσταση, ήτοι την προβληθείσα ανεπαρκή δυναμικότητα σφαγής των εγκεκριμένων σφαγείων σε μια δεδομένη περιοχή κατά τη διάρκεια μιας πολύ συγκεκριμένης περιόδου. Βλ., επίσης, τις παρατηρήσεις της Ολλανδικής κυβέρνησης, η οποία αναφέρει ότι η δυνατότητα διασφάλισης μιας τέτοιας διαθεσιμότητας σε κρέας χαλά εναπόκειται στα κράτη μέλη και δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των κανονισμών 1099/2009 και 853/2004.

46. Συναφώς, μου φαίνεται ότι το Δικαστήριο πρέπει να περιοριστεί στην εκτίμηση του κατά πόσον υφίσταται περιορισμός στην ελευθερία «σκέψης, συνείδησης και θρησκείας» που κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 του Χάρτη.

47. Συγκεκριμένα, σχετικά με την αναφορά στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, από πάγια νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι, μολονότι, όπως επιβεβαιώνεται από το άρθρο 6, παράγραφος 3, ΣΕΕ, τα αναγνωρισμένα από την ΕΣΔΑ θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν τμήμα του δικαίου της Ένωσης ως γενικές αρχές και μολονότι το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη ορίζει ότι τα περιεχόμενα στον εν λόγω χάρτη δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται από την ΕΣΔΑ έχουν την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με εκείνες που τους αποδίδει η σύμβαση αυτή, η ΕΣΔΑ δεν συνιστά, ενόσω η Ένωση δεν έχει προσχωρήσει σε αυτή, νομική πράξη τυπικώς ενταγμένη στην έννομη τάξη της Ένωσης¹⁹.

48. Επομένως, το κύρος του δευτερογενούς δικαίου της Ένωσης μπορεί να εξεταστεί μόνον υπό το πρίσμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον Χάρτη²⁰. Προκύπτει εξάλλου από το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη και την επεξήγηση σχετικά με το άρθρο 10 του Χάρτη ότι το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 10, παράγραφος 1, του Χάρτη αντιστοιχεί στο δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Έχει την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με το άρθρο αυτό. Η ερμηνεία του δικαιώματος αυτού από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ) ενδέχεται, ως εκ τούτου, να παρουσιάζει ορισμένη συνάφεια –και να αποτελεί, τουλάχιστον, πηγή εμπνεύσεως– για τον σκοπό της ερμηνείας του άρθρου 10 του Χάρτη. Το Δικαστήριο έχει κρίνει επ’ αυτού ότι η νομολογία του ΕΔΔΑ πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την ερμηνεία του Χάρτη²¹.

49. Σχετικά με την αναφορά στο άρθρο 13 ΣΛΕΕ, διάταξη που απαιτεί συγκεκριμένα από τα κράτη μέλη να λαμβάνουν υπόψη την καλή διαβίωση των ζώων, τηρώντας ταυτοχρόνως «τις νομοθετικές ή διοικητικές διατάξεις και τα έθιμα των κρατών μελών που αφορούν ιδίως τα θρησκευτικά τυπικά», επιβάλλεται η διαπίστωση ότι το αιτούν δικαστήριο δεν παραθέτει με σαφήνεια τα έθιμα και τις διατάξεις που εννοεί στην αναφορά του αυτή.

50. Ακόμη και αν υποθεθεί ότι συνάγεται από την απόφαση περί παραπομπής ότι πρόκειται στην πραγματικότητα για την πρακτική που ακολουθούνταν στην περιφέρεια της Φλάνδρας μέχρι το 2014, η οποία επέτρεπε τη χρήση προσωρινών μη εγκεκριμένων σφαγείων για να καλυφθεί η μέγιστη ζήτηση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων που σημειώνεται κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, προκύπτει σαφώς ότι, ακόμη και αν η πρακτική αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί θρησκευτικό έθιμο, η εκτίμησή της συγχέεται κατ’ ουσίαν με την εκτίμηση του κύρους των επίμαχων κανονιστικών διατάξεων σε συνάρτηση με τη θρησκευτική ελευθερία την οποία αφορά το άρθρο 10 του Χάρτη.

β) Επί του περιεχομένου της θρησκευτικής υποχρέωσης σφαγής ζώων (χωρίς αναισθητοποίηση) κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας

51. Στο πλαίσιο της υπό κρίση υποθέσεως, προβλήθηκε ότι η σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση, και ειδικότερα η υποχρέωση σφαγής κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, δεν πρέπει κατ’ ανάγκην να γίνεται αντιληπτή ως απαράβατη υποχρέωση της μουσουλμανικής θρησκείας και ότι, ως εκ τούτου, το προδικαστικό ερώτημα βασιζόταν σε εσφαλμένη παραδοχή.

19 Βλ. αποφάσεις της 26ης Φεβρουαρίου 2013, Åkerberg Fransson (C-617/10, EU:C:2013:105 σκέψη 44), της 3ης Σεπτεμβρίου 2015, Inuit Tapiriit Kanatami κ.λπ. κατά Επιτροπής (C-398/13 P, EU:C:2015:535, σκέψη 45), και της 15ης Φεβρουαρίου 2016, N. (C-601/15 PPU, EU:C:2016:84, σκέψη 45).

20 Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 15ης Φεβρουαρίου 2016, N. (C-601/15 PPU, EU:C:2016:84, σκέψη 46 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

21 Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 30ής Ιουνίου 2016, Toma και Biroul Executorului Judecătorească Horațiu-Vasile Cruduleci (C-205/15, EU:C:2016:499, σκέψη 41 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

52. Συγκεκριμένα επισημάνθηκε, ιδίως από την οργάνωση GAIA, ότι ορισμένοι εκπρόσωποι της μουσουλμανικής κοινότητας έχουν την άποψη ότι η ηλεκτρονάρκωση ή οποιαδήποτε άλλη παρόμοια διαδικασία αναισθητοποίησης που προηγείται της σφαγής και δεν επιδρά στις ζωτικές λειτουργίες του ζώου και, ιδίως, στην αποστράγγιση του αίματός του (γεγονός που σημαίνει ότι το ζώο θα μπορούσε να ανακτήσει τις αισθήσεις του εάν δεν είχε λάβει χώρα η αφαίμαξη) συμμορφώνεται με τις επιταγές της μουσουλμανικής θρησκείας²².

53. Στην ίδια κατεύθυνση, αναφέρθηκε ότι ορισμένες μουσουλμανικές χώρες εισάγουν και παράγουν κρέας που σημαίνεται ως «χαλάλ» και το οποίο προέρχεται από σφαγή ζώων που πραγματοποιείται κατόπιν αναισθητοποίησης²³.

54. Τέλος, όσον αφορά ειδικότερα τη θρησκευτική υποχρέωση σφαγής ζώου κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, προβλήθηκε επίσης ότι πολλοί λόγιοι και θρησκευόμενοι μουσουλμάνοι εκτιμούν ότι η σφαγή αυτή δεν πρέπει κατ' ανάγκην να πραγματοποιηθεί την πρώτη ημέρα της γιορτής αυτής. Υπάρχει επίσης μια τάση που γενικεύεται, ιδίως στους νεότερους θρησκευόμενους μουσουλμάνους, και η οποία πρέπει να ληφθεί υπόψη, κατά την οποία θεωρείται ότι η σφαγή ζώου κατά τη γιορτή αυτή μπορεί να αντικατασταθεί από δωρεά.

55. Κατά τη γνώμη μου, δεν απόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί του ζητήματος εάν η μουσουλμανική θρησκεία πράγματι απαγορεύει τη χρήση αναισθητοποίησης κατά τη σφαγή των ζώων ή εάν, αντιθέτως, και όπως επίμονα υποστήριξε η GAIA κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, πρόκειται για επιλογή ορισμένων μόνον θρησκευτικών ρευμάτων.

56. Αφής στιγμής, σύμφωνα με τη δικογραφία που υποβλήθηκε στο Δικαστήριο, φαίνεται εν προκειμένω ότι η πλειονότητα των μουσουλμάνων του Βελγίου, όπως εκφράζεται από το Θεολογικό Συμβούλιο που λειτουργεί εντός της Εκτελεστικής Οργάνωσης των μουσουλμάνων της χώρας αυτής συμφωνεί ως προς το ότι η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων πρέπει να πραγματοποιείται χωρίς αναισθητοποίηση, είτε πρόκειται για αναστρέψιμη αναισθητοποίηση είτε όχι, πρόκειται για γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψη.

57. Δεν κρίνεται επίσης σκόπιμο να καθοριστεί εάν η απαίτηση αυτή προσλαμβάνεται από το σύνολο των μουσουλμάνων ως θεμελιώδης θρησκευτική υποχρέωση ή εάν υφίσταται εναλλακτική δυνατότητα για την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής. Όπως υποστήριξε και η Επιτροπή στις έγγραφες παρατηρήσεις της, πρέπει να ληφθεί υπόψη η ύπαρξη ορισμένων θρησκευτικών ρευμάτων. Δεν απόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί της ορθοδοξίας ή ετεροδοξίας ορισμένων ρήσεων ή θρησκευτικών επιταγών.

58. Κατά συνέπεια, και όπως με άλλα λόγια εξέθεσε το αιτούν δικαστήριο, η σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας αποτελεί σαφώς μια θρησκευτική επιταγή που απολαύει της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, τούτο δε ανεξαρτήτως των τυχόν υφιστάμενων διαφορετικών ρευμάτων στο Ισλάμ και των εναλλακτικών λύσεων σε περίπτωση αδυναμίας τηρήσεώς της²⁴.

22 Η GAIA αναφέρεται ειδικότερα σε μία έρευνα του πανεπιστημίου του Μπρίστολ, από την οποία προκύπτει ότι το 95 % των μουσουλμάνων λογίων συμφωνούν ως προς το γεγονός ότι αναισθητοποίηση που δεν προκαλεί τον θάνατο του ζώου προς σφαγή είναι χαλάλ (βλ. Fuseini, A., κ.λπ., «The Perception and Acceptability of Pre-Slaughter and Post-Slaughter Stunning for Halal Production: the Views of UK Islamic Scholars and Halal Consumers», *Meat Science*, αριθ. 123, 2017, σ. 143 έως 153).

23 Σε ορισμένες μουσουλμανικές χώρες, όπως η Ιορδανία και η Μαλαισία, είναι ανεκτή η αναισθητοποίηση κατά τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, υπό την προϋπόθεση ότι είναι αναστρέψιμη, ήτοι ότι δεν προκαλεί τον θάνατο του ζώου. Συχνά, εξάλλου, αναφέρεται η περίπτωση της Νέας Ζηλανδίας (η χώρα αυτή αποτελεί παγκοσμίως τον μεγαλύτερο παραγωγό βοείου κρέατος), η οποία εξάγει προς μουσουλμανικές χώρες κρέας που προέρχεται από σφαγή ζώων κατόπιν αναισθητοποίησης.

24 Όπως έκρινε το ΕΔΔΑ στην απόφαση της 17ης Δεκεμβρίου 2013, Vartic κατά Ρουμανίας (CE:ECHR:2013:1217JUD001415008, § 34 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), η υποχρέωση αμεροληψίας δεν επιτρέπει στις δημόσιες αρχές να εκτιμούν το κύρος και τη νομιμότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή των τρόπων εκφράσεώς τους.

59. Συναφώς, οφείλω να συμφωνήσω με τη θέση που εξέφρασε το αιτούν δικαστήριο και η πλειονότητα των ενδιαφερομένων μερών ότι η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων που πραγματοποιείται κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας αποτελεί σαφώς «λατρευτικό τύπο» κατά την έννοια του άρθρου 2, στοιχείο ζ', του κανονισμού 1099/2009 και, ως εκ τούτου, εμπίπτει στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 του Χάρτη και στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ ως έκφραση θρησκευτικής πίστewς.

60. Η θέση αυτή μου φαίνεται, άλλωστε, ότι συνάδει πλήρως με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο εκτιμά ότι η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων εντάσσεται στη θρησκευτική λατρεία, με αποτέλεσμα να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των προαναφερθεισών διατάξεων²⁵.

61. Στην ίδια κατεύθυνση, και μολονότι ορισμένα από τα ενδιαφερόμενα μέρη έκριναν αναγκαίο να διερωτηθούν ως προς το ζήτημα αυτό προκειμένου να καθοριστεί εάν υφίσταται ή όχι πρόβλημα επαρκούς δυνατότητας σφαγής στην περιφέρεια της Φλάνδρας κατά τον εορτασμό της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, δεν μου φαίνεται επιθυμητό να αναμειχθεί το Δικαστήριο στο ζήτημα κατά πόσον η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, από θεολογικής απόψεως, πρέπει υποχρεωτικά να πραγματοποιηθεί την πρώτη ημέρα του εορτασμού ή μπορεί επίσης να πραγματοποιηθεί τις επόμενες τρεις ημέρες²⁶.

62. Κατόπιν αυτών των προκαταρκτικών διευκρινίσεων, πρέπει να τεθεί το ερώτημα κατά πόσον η υποχρέωση πραγματοποίησης σφαγής χωρίς αναισθητοποίηση σε εγκεκριμένα σφαγεία, που προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009 περιορίζει την άσκηση αυτής της θρησκευτικής ελευθερίας.

2. Επί της υπάρξεως περιορισμού της ασκήσεως της θρησκευτικής ελευθερίας και των εθνικών εθίμων που αφορούν λατρευτικούς τύπους

63. Αρχικώς, θα παραθέσω σε γενικές γραμμές τους κανόνες που εφαρμόζονται στη σφαγή των ζώων, ανεξαρτήτως της επιλεγείσας μεθόδου σφαγής (ήτοι με ή χωρίς αναισθητοποίηση του ζώου), οι οποίοι προκύπτουν από τον κανονισμό 853/2004 στο πλαίσιο της εκδόσεως της δέσμης των κανόνων για την υγιεινή. Εν συνεχεία, θα εξηγήσω τους λόγους για τους οποίους οι διατάξεις του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, κανονισμός ο οποίος, υπενθυμίζω, επιδιώκει κυρίως σκοπό προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων, δεν δύναται να προκαλούν περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας.

α) Επί των γενικών κανόνων που εφαρμόζονται σε κάθε σφαγή δυνάμει του κανονισμού 853/2004

64. Τα τρόφιμα ζωικής προελεύσεως, ανεξαρτήτως του επιλεγέντος τρόπου σφαγής, πρέπει να παράγονται και να διατίθενται στο εμπόριο σύμφωνα με αυστηρούς κανόνες, πρωταρχικός σκοπός των οποίων είναι η διασφάλιση της υγιεινής και της ασφάλειας των τροφίμων²⁷.

²⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση του ΕΔΔΑ της 27ης Ιουνίου 2000, Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας (CE:ECHR:2000:0627JUD002741795, § 73). Βλ. γενικότερα, όσον αφορά επιταγές διατροφικού χαρακτήρα με θρησκευτική αιτιολόγηση, αποφάσεις του ΕΔΔΑ της 7ης Δεκεμβρίου 2010, Jakóbski κατά Πολωνίας (CE:ECHR:2010:1207JUD001842906), και της 17ης Δεκεμβρίου 2013, Vartic κατά Ρουμανίας (CE:ECHR:2013:1217JUD001415008).

²⁶ Οι τρεις ημέρες που ακολουθούν τον εορτασμό της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας χαρακτηρίζονται ως οι ημέρες του «Τασρίκ» στη μουσουλμανική παράδοση. Συναφώς, η ΓΑΙΑ προέβη, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, σε περιγραφή των διαφορετικών ρευμάτων που υφίστανται επί του ζητήματος.

²⁷ Βλ., συναφώς, αιτιολογική έκθεση της προτάσεως του κανονισμού περί καθορισμού ειδικών κανόνων υγιεινής για τα τρόφιμα ζωικής προέλευσης, της Επιτροπής [COM(2000) 438 τελικό, σ. 10], η οποία υλοποιήθηκε με την έκδοση του κανονισμού 853/2004, στην οποία υπογραμμίζεται η ανάγκη χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων βάσει αυστηρών κανόνων υγιεινής.

65. Η κατάρτιση, με τον κανονισμό 853/2004, λεπτομερών κανόνων υγιεινής που εφαρμόζονται στα τρόφιμα ζωικής προελεύσεως τα οποία ενδέχεται να παρουσιάζουν ειδικούς κινδύνους, έχει ως πρώτο και κύριο σκοπό τη θέσπιση κανόνων υγιεινής υψηλών προδιαγραφών προκειμένου να αποφεύγονται οι κίνδυνοι για την ανθρώπινη υγεία²⁸. Οι κανόνες αυτοί ορίζουν επίσης κοινές αρχές, οι οποίες «ειδικότερα αφορούν τις ευθύνες των παρασκευαστών και των αρμόδιων αρχών, τις απαιτήσεις για τη διάρθρωση, τη λειτουργία και την υγιεινή των εγκαταστάσεων, τις διαδικασίες έγκρισης των εγκαταστάσεων, τις απαιτήσεις αποθήκευσης και μεταφοράς και τα σήματα καταλληλότητας»²⁹. Ο κανονισμός 853/2004 ορίζει επίσης τις ειδικές απαιτήσεις που αφορούν ειδικά την κατασκευή, τη διαρρύθμιση και τον εξοπλισμό των σφαγείων. Μόνον τα σφαγεία που τηρούν τις απαιτήσεις αυτές μπορούν να λάβουν έγκριση σύμφωνα με τον κανονισμό αυτό.

66. Προκειμένου να διασφαλιστεί η σταθερότητα και η αποτελεσματικότητα του προβλεφθέντος συστήματος καθώς και η ορθή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς³⁰, είναι επιτακτική η τήρηση των απαιτήσεων αυτών στο σύνολο των κρατών μελών και από το σύνολο των παραγωγών και επιχειρήσεων του τομέα³¹. Μολονότι ορισμένη ευελιξία μπορεί να είναι αποδεκτή, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υπονομεύει τους στόχους που αφορούν την υγιεινή των τροφίμων³².

67. Επομένως, είναι πρωταρχικής σημασίας η τήρηση των απαιτήσεων σχετικά με τα σφαγεία που μπορούν να λάβουν έγκριση δυνάμει του κανονισμού 853/2004, ανεξαρτήτως του γεγονότος εάν η σφαγή περιλαμβάνει ή όχι αναισθητοποίηση. Η γενική υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων ελάχιστη σχέση έχει με τον τρόπο σφαγής που ακολουθείται (εάν πρόκειται δηλαδή για σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων ή όχι). Επιπλέον, η υποχρέωση αυτή δεν θεμελιώνεται αποκλειστικά σε εκτιμήσεις σχετικά με την προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων, αλλά προκύπτει από επιτακτικούς λόγους που απορρέουν από τη δέσμη των κανόνων για την υγιεινή, όπως ιδίως ορίζονται στον κανονισμό 853/2004.

68. Η απαίτηση που απορρέει από το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, βάσει της οποίας η σφαγή πρέπει να πραγματοποιείται σε εγκεκριμένο σφαγείο που πληροί το σύνολο των κανόνων που θεσπίζονται στο παράρτημα ΙΙΙ του κανονισμού αυτού, συμβάλλει πράγματι στην κατοχύρωση της ασφάλειας των τροφίμων, ανεξαρτήτως της μεθόδου σφαγής που εφαρμόζεται. Η εν λόγω απαίτηση, η οποία, εξάλλου, όπως επιβεβαίωσαν και οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης, δεν συγκρούεται με τις επιταγές της μουσουλμανικής θρησκείας, δεν καθίσταται λιγότερο σημαντική επειδή η σφαγή του ζώου πραγματοποιείται χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση.

28 Βλ., συναφώς, αιτιολογική σκέψη 2 του κανονισμού 853/2004.

29 Βλ. αιτιολογική σκέψη 4 του κανονισμού 853/2004.

30 Βλ., συναφώς, αιτιολογική σκέψη 9 του κανονισμού 853/2004.

31 Βλ. αιτιολογική σκέψη 18 του κανονισμού 853/2004, κατά την οποία «οι απαιτήσεις του παρόντος κανονισμού για τη διάρθρωση και την υγιεινή [...] εφαρμόζονται σε όλους τους τύπους εγκαταστάσεων, συμπεριλαμβανομένων των μικρών επιχειρήσεων και των κινητών μονάδων σφαγείου».

32 Βλ., ιδίως, αιτιολογική σκέψη 19 του κανονισμού 853/2004. Σε αυτήν την αιτιολογική σκέψη αναφέρεται ότι η διαδικασία με την οποία επιτρέπεται στα κράτη μέλη να επιδεικνύουν ευελιξία πρέπει να είναι διαφανής και να προβλέπει, όταν αυτό απαιτείται για την επίλυση διαφωνιών, τη διεξαγωγή διαλόγου στο πλαίσιο της Μόνιμης Επιτροπής για την Τροφική Αλυσίδα και την Υγεία των Ζώων.

β) Επί της εξετάσεως των επιπτώσεων των κανόνων σχετικά με την καλή διαβίωση των ζώων που απορρέουν από τις διατάξεις του κανονισμού 1099/2009 στη θρησκευτική ελευθερία

69. Επισημαίνεται ότι η προέλευση της αμφισβήτησης στην υπόθεση της κύριας δίκης του κύρους του άρθρου 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009 εντοπίζεται αναντίρρητα στην από 12ης Σεπτεμβρίου 2014 ανακοίνωση του αρμόδιου για την καλή διαβίωση των ζώων Φλαμανδού υπουργού στην οποία αναφερόταν ότι δεν θα χορηγούσε πλέον, από το έτος 2015 και εφεξής εγκρίσεις για προσωρινούς χώρους σφαγής επειδή τέτοιες εγκρίσεις θα ήταν αντίθετες με τις διατάξεις του κανονισμού αυτού³³.

70. Όμως, αμφισβήτηση του κύρους των εν λόγω διατάξεων υπό το πρίσμα της θρησκευτικής ελευθερίας μου φαίνεται τουλάχιστον παράδοξη.

71. Συγκεκριμένα, πρέπει να υπομνησθεί ότι, δυνάμει εφαρμοστέου πλέον δικαίου, εφαρμόζεται η αρχή της σφαγής κατόπιν αναισθητοποίησης. Το άρθρο 4, παράγραφος 1, του κανονισμού 1099/2009 ορίζει συγκεκριμένα ότι τα ζώα θανατώνονται μόνον κατόπιν αναισθητοποίησης σύμφωνα με τις μεθόδους και τις ειδικές απαιτήσεις που προβλέπονται στο παράρτημα I του κανονισμού αυτού.

72. Κατόπιν σταθμίσεως μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και της καλής διαβιώσεως των ζώων, και λαμβανομένου υπόψη του σκοπού του κανονισμού 1099/2009, ήτοι της εναρμονίσεως των κανόνων σχετικά με την καλή μεταχείριση των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού αυτού προβλέπει εντούτοις σήμερα μια εξαίρεση για την σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων που πραγματοποιείται σε σφαγεία.

73. Όπως παρατίθεται στην αιτιολογική σκέψη 18 του κανονισμού 1099/2009, το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού αυτού, προβλέποντας παρέκκλιση από τον γενικό κανόνα περί θανατώσεως των ζώων μόνον κατόπιν αναισθητοποίησης, που θεσπίζεται στην παράγραφο 1 του άρθρου αυτού, ευνοεί στην πραγματικότητα τη σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, τούτο δε προς τον σκοπό της τηρήσεως ορισμένων θρησκευτικών επιταγών.

74. Αντιθέτως, και παρά τα όσα αφήνει ενδεχομένως να εννοηθούν η επιχειρηματολογία των προσφευγόντων της κύριας δίκης, η διάταξη αυτή δεν προβλέπει καμία ειδική πρόσθετη απαίτηση η οποία θα εφαρμοζόταν μόνο στις σφαγές στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων και όχι στις λοιπές σφαγές.

75. Υπό τις περιστάσεις αυτές, η διάταξη αυτή θα μπορούσε κατά τη γνώμη μου να ακυρωθεί υπό το πρίσμα του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας μόνον εάν αποδεικνυόταν ότι η ίδια η χρήση εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων αντιτίθεται σε ορισμένες θρησκευτικές επιταγές ή, ακόμη, εάν αποδεικνυόταν ότι οι προϋποθέσεις που θέτει η διάταξη αυτή υπονομεύουν αντικειμενικά τη δυνατότητα τελέσεως σφαγών ζώων σύμφωνα με ορισμένους λατρευτικούς τύπους.

76. Υπενθυμίζω όμως ότι, όπως προκύπτει από τη δικογραφία και επιβεβαιώθηκε στην επ' ακροατηρίου συζήτηση, οι προσφεύγοντες στην κύρια δίκη δεν ισχυρίζονται ότι η υποχρέωση πραγματοποίησης σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων σε σφαγείο είναι καθεαυτή ασύμβατη με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους.

³³ Στο πλαίσιο αυτό το αιτούν δικαστήριο αναφέρεται ιδίως στην έκθεση ελέγχου της 30ής Ιουλίου 2015. Η έκθεση αυτή ανέφερε, συγκεκριμένα, ότι «η θανάτωση ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων εκτός σφαγείου δεν τηρεί τον κανονισμό», τούτου δε μολονότι η κεντρική αρμόδια αρχή «[είχε] καταβάλει μεγάλες προσπάθειες προκειμένου να τηρούνται οι ίδιες προϋποθέσεις σχετικά με την καλή διαβίωση των ζώων κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών εορτών στις ελεγχόμενες εγκαταστάσεις».

77. Εξάλλου, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης δεν αναφέρουν για ποιους λόγους αρχής –ήτοι ανεξαρτήτως των υποτιθέμενων προβλημάτων δυναμικότητας των υφισταμένων σήμερα σφαγείων και ιδίως ανεξαρτήτως των εξόδων που πρέπει να αναληφθούν για την κατασκευή νέων εγκαταστάσεων ή για την μετατροπή ενδεχομένως υφισταμένων εγκαταστάσεων σύμφωνα με τις κανονιστικές διατάξεις– η προϋπόθεση ότι η σφαγή ζώων πρέπει να πραγματοποιείται σε εγκεκριμένα σφαγεία δημιουργεί προβλήματα ως προς τον σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας.

78. Όπως ιδίως ανέφεραν το Συμβούλιο και η Επιτροπή, η υποχρέωση να διασφαλιστεί ότι όλοι οι χώροι σφαγής είναι εγκεκριμένοι και τηρούν, ως εκ τούτου, τις προϋποθέσεις που προβλέπει ο κανονισμός 853/2004 είναι εντελώς *ουδέτερη* και αφορά όλους τους σφαγείς. Πάντως, νομοθεσία που εφαρμόζεται ουδέτερα, *χωρίς να συνδέεται με κάποιον τρόπο με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις*, δεν μπορεί, κατ' αρχήν, να θεωρηθεί ως περιορισμός στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας³⁴.

79. Το γεγονός ότι η χρήση τέτοιων εγκεκριμένων εγκαταστάσεων προκαλεί πρόσθετα έξοδα σε σχέση με τα προσωρινά σφαγεία, η λειτουργία των οποίων ήταν έως τότε ανεκτή στην περιφέρεια της Φλάνδρας, μου φαίνεται ως εκ τούτου ότι δεν ασκεί επιρροή. Πρέπει να επισημανθεί ότι τα έξοδα που πρέπει να γίνουν για την κατασκευή εγκεκριμένων σφαγείων είναι τα ίδια, είτε τα σφαγεία αυτά προορίζονται για πραγματοποίηση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων είτε όχι.

80. Συναφώς, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ένα μέτρο δεν θίγει θεμελιώδες δικαίωμα επειδή δημιουργεί έξοδα σε ομάδα που ασπάζεται ορισμένες θρησκευτικές επιταγές ή πεποιθήσεις³⁵. Πολλώ δε μάλλον, η θέση αυτή ισχύει αφής στιγμής τα έξοδα που δημιουργούνται από την τήρηση μιας θρησκευτικής επιταγής είναι, κατ' αρχήν, τα ίδια σε σχέση με αυτά που αναλαμβάνουν και όσοι δεν ασπάζονται τις επιταγές αυτές.

81. Ένας τέτοιος κανόνας, ως εκ τούτου, δεν είναι σε θέση, από μόνος του, να εξαλείψει ή να περιορίσει τη δυνατότητα τελέσεως σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, αλλά απλώς υπενθυμίζει ότι κάθε σφαγή πρέπει να πραγματοποιείται σε εγκαταστάσεις που τηρούν τους κανόνες που ορίζονται σε παράρτημα του κανονισμού 853/2004.

82. Μου φαίνεται ότι με την επιχειρηματολογία τους οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης επιθυμούν, σε τελική ανάλυση, να επικαλεστούν, πέραν της παρεκκλίσεως που προβλέπεται για τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, πρόσθετη παρέκκλιση από την υποχρέωση πραγματοποίησης της σφαγής στα εγκεκριμένα σφαγεία.

83. Συγκεκριμένα, ο βασικός λόγος που φαίνεται να οδήγησε το αιτούν δικαστήριο να υποβάλει το προδικαστικό ερώτημα προκύπτει από το γεγονός ότι στην περιφέρεια της Φλάνδρας τα υφιστάμενα σήμερα μόνιμα εγκεκριμένα σφαγεία δεν διαθέτουν επαρκή δυναμικότητα σφαγής κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, λόγω της αυξημένης ζήτησεως σφαγής, και ότι τα έξοδα κατασκευής τέτοιων σφαγείων ή μετατροπής των προσωρινών χώρων σφαγής σε μόνιμους εγκεκριμένους χώρους αποδεικνύεται ότι είναι ιδιαίτερα υψηλά.

84. Όμως, αυτή η ανεπαρκής δυναμικότητα και τα έξοδα που συνεπάγεται ενδεχομένως η κατασκευή νέων εγκεκριμένων εγκαταστάσεων δεν σχετίζονται με την εφαρμογή των διατάξεων του κανονισμού 1099/2009.

34 Η Επιτροπή αναφέρει στο πλαίσιο αυτό τη νομολογία του ΕΔΔΑ (βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση του ΕΔΔΑ της 3ης Δεκεμβρίου 2009, Skugar κ.λπ. κατά Ρωσίας, CE:ECHR:2009:1203DEC004001004), σχετικά με τη χρήση αριθμού φορολογικού μητρώου.

35 Βλ., συναφώς, απόφαση του ΕΔΔΑ της 30ής Ιουνίου 2011, Association des Témoins de Jéhovah κατά Γαλλίας (CE:ECHR:2011:0630JUD000891605, § 52 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), κατά την οποία «η θρησκευτική ελευθερία ουδόλως συνεπάγεται ότι οι εκκλησίες ή οι πιστοί τους απολαμβάνουν φορολογικού καθεστώτος διαφορετικού από τους λοιπούς φορολογουμένους».

85. Κατά τη γνώμη μου, τα συγκυριακά προβλήματα δυναμικότητας σφαγής σε συγκεκριμένη περιοχή, όπως αυτά που κατ' ισχυρισμόν³⁶ παρατηρήθηκαν στην περιφέρεια της Φλάνδρας, λαμβανομένης υπόψη της υψηλής ζητήσεως πραγματοποίησεως σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων η οποία σημειώνεται ορισμένες ημέρες κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, επίσης δεν σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με την υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων κατά την έννοια του κανονισμού 853/2004. Οι δυσχέρειες αυτές μάλλον αναδεικνύουν, όπως προέβαλε η Επιτροπή και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, το ζήτημα ποιος πρέπει να αναλάβει τα έξοδα της κατασκευής τέτοιων εγκαταστάσεων για να ικανοποιηθεί η μέγιστη ζήτηση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

86. Οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης, ερωτηθέντες κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση κατά πόσον η διαθεσιμότητα σε κρέας «χαλάλ» ήταν γενικά εξασφαλισμένη σε ικανοποιητικό βαθμό πέραν της περιόδου εορτασμού της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, απάντησαν καταφατικά. Επιβεβαίωσαν επίσης ότι, κατ' αυτούς, αιτία του προβλήματος ήταν ότι η κατασκευή νέων εγκεκριμένων σφαγείων για να ικανοποιηθεί ειδικά η μέγιστη ζήτηση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων κατά τον εορτασμό αυτόν δεν αποτελούσε οικονομικά αποδοτική επιλογή για όλη τη διάρκεια του έτους.

87. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι τα ενδεχόμενα προβλήματα δυναμικότητας, τόσο από άποψη προσφοράς όσο και ζητήσεως, δεν προκλήθηκαν από το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, αλλά είναι σαφώς η συνέπεια ενός συνδυασμού πολλών ειδικών περιστάσεων, εντελώς ανεξάρτητων από το περιεχόμενο της διατάξεως αυτής, και τα οποία προκύπτουν από την υψηλή συγκέντρωση της ζητήσεως σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων σε μια πολύ συγκεκριμένη χρονική στιγμή του έτους, εντός δε μιας πολύ σύντομης περιόδου.

88. Εντούτοις, όπως πολύ ορθώς, κατά τη γνώμη μου, υπογράμμισε η Επιτροπή, το κύρος διατάξεως του δικαίου της Ένωσης εκτιμάται βάσει των ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών της διατάξεως αυτής και δεν μπορεί να εξαρτάται από τις ιδιάζουσες περιστάσεις μιας συγκεκριμένης περιπτώσεως³⁷.

89. Συμπερασματικά, και παρά τις αμφιβολίες του αιτούντος δικαστηρίου, μου φαίνεται ότι δεν υπάρχει κανένα πειστικό επιχείρημα προκειμένου να θεωρηθεί ότι η επίμαχη κανονιστική ρύθμιση, η οποία, υπενθυμίζω, είναι εντελώς ουδέτερη και γενικής εφαρμογής, περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία.

3. Επί της δικαιολογήσεως του ενδεχομένως διαπιστωθέντος περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας

90. Αφής στιγμής, κατά τη γνώμη μου, δεν μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι υφίσταται περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας, ο οποίος απορρέει από τη γενική υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων, δεν τίθεται πλέον το ερώτημα εάν ο περιορισμός αυτός είναι δικαιολογημένος.

91. Εντούτοις, σε περίπτωση που το Δικαστήριο δεν υιοθετήσει το συμπέρασμα αυτό, καθόσον κρίνει ότι η υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων, η μόνη υποχρέωση που αμφισβητείται εν προκειμένω, θίγει τη θρησκευτική ελευθερία στον βαθμό που δεν επιτρέπει στους θρησκευόμενους μουσουλμάνους να συμμορφωθούν με τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κατά τη γιορτή της θυσίας, κρίνω ότι κανένας θεμιτός σκοπός γενικού συμφέροντος δεν μπορεί να δικαιολογήσει την ύπαρξη περιορισμού της ελευθερίας αυτής.

³⁶ Πολλοί συμμετέχοντες στη διαδικασία, μεταξύ των οποίων η Περιφέρεια της Φλάνδρας, ανέφεραν ότι αυτή η ανεπάρκεια σε χώρους σφαγής δεν αποδείχθηκε εν προκειμένω.

³⁷ Βλ., συναφώς, απόφαση της 28ης Ιουλίου 2016, *Ordre des barreaux francophones et germanophone* κ.λπ. (C-543/14, EU:C:2016:605, σκέψη 29).

92. Το τελευταίο αυτό συμπέρασμα, το οποίο μπορεί εκ πρώτης όψεως να προκαλεί έκπληξη σε σχέση με την ανάλυσή μου στο τμήμα που αφορά τον προσδιορισμό περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας, εξηγείται από τις ακόλουθες σκέψεις.

93. Ασφαλώς, φαίνεται εξ αρχής δικαιολογημένη η ιδέα ότι ο περιορισμός της δυνατότητας πραγματοποίησής σφαγών στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, ο οποίος προκαλείται από την υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων, επιδιώκει θεμιτούς σκοπούς δημόσιας τάξεως και δημόσιας υγείας, ήτοι την προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων, της δημόσιας υγείας και της ασφάλειας των τροφίμων.

94. Εντούτοις, σε περίπτωση που κρινόταν ότι η υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας αντίκειται στη θρησκευτική ελευθερία, θα καλούμασταν κατ' ανάγκην να προβούμε σε μια ανέφικτη στάθμιση μεταξύ της ελευθερίας αυτής και των απαιτήσεων προστασίας της καλής διαβίωσης των ζώων, της δημόσιας υγείας και της ασφάλειας των τροφίμων, που, υπενθυμίζω, αποτελούν τους τρεις γενικούς σκοπούς που επιδιώκονται με την υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων. Αυτό, σε τελική ανάλυση, θα δημιουργούσε ιεραρχική σχέση μεταξύ του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας και της αναγκαίας επιδιώξεως αυτών των θεμιτών σκοπών γενικού συμφέροντος, μολονότι σαφής πρόθεση του νομοθέτη ήταν η επίτευξη ισορροπίας μεταξύ του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας και της επιδιώξεως αυτών των διαφορετικών σκοπών, ιδίως στη διατύπωση της διατάξεως του άρθρου 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009.

95. Με άλλα λόγια, εάν έπρεπε να κριθεί ότι η εν λόγω διάταξη, η οποία μαρτυρεί την προσπάθεια του ευρωπαϊού νομοθέτη να επιτύχει την κατάλληλη ισορροπία μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και της επιδιώξεως θεμιτών σκοπών γενικού συμφέροντος, οι οποίοι είναι η προστασία της δημόσιας υγείας, της ασφάλειας των τροφίμων και της καλής διαβίωσης των ζώων³⁸, περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία, δύσκολα αντιλαμβάνομαι πώς μπορεί να θεωρηθεί ότι ο περιορισμός αυτός δικαιολογείται ακριβώς από τις εν λόγω απαιτήσεις στο συγκεκριμένο πλαίσιο του εορτασμού της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας.

96. Μολονότι οι εκτιμήσεις σχετικά με την υγεία των ανθρώπων πρέπει, κατ' αρχήν, να έχουν προτεραιότητα έναντι των εκτιμήσεων σχετικά με την καλή διαβίωση των ζώων, φαίνεται, εν προκειμένω, ότι δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην προώθηση της καλής διαβίωσης των ζώων ως θεμιτού σκοπού γενικού συμφέροντος, τον οποία αφορά ειδικώς η θέσπιση των διατάξεων του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009.

97. Ως εκ τούτου, θα παραθέσω κατωτέρω, πρώτον, σε ποιο βαθμό η προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων δεν αποτελεί σκοπό που μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, σε περίπτωση που κριθεί ότι το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009 συνεπάγεται τέτοιο περιορισμό, και, δεύτερον, για ποιον λόγο ένας τέτοιος περιορισμός είναι επίσης αλυσιτελής και δυσανάλογος όσον αφορά τον σκοπό της κατοχύρωσής της ασφάλειας των τροφίμων και της δημόσιας υγείας στο πολύ συγκεκριμένο πλαίσιο του εορτασμού της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας.

³⁸ Τούτο δε παρά τη δυνατότητα των κρατών μελών να θεσπίζουν, δυνάμει του άρθρου 26, παράγραφος 2, του κανονισμού 1099/2009, «εθνικούς κανόνες που αποσκοπούν να εξασφαλίσουν ευρύτερη προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους σε σχέση με αυτούς που περιέχονται σ[ε αυτόν τον] κανονισμό. Υπενθυμίζω ότι η αιτιολογική σκέψη 18 του κανονισμού αυτού αναφέρει, υπό την έννοια αυτή, ότι «είναι σκόπιμο να διατηρηθεί μεν η παρέκκλιση από την υποχρέωση αναισθητοποίησης πριν από τη σφαγή, αλλά να παρασχεθεί κάποιο περιθώριο επικουρικότητας σε κάθε κράτος μέλος».

α) Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων κατά την εξέταση του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009

98. Μολονότι ουδόλως συμμερίζομαι το συμπέρασμα ότι το άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009 θέτει προβλήματα ως προς τη θρησκευτική ελευθερία, δεν μπορώ παρά να συμφωνήσω με την εκτίμηση που διατύπωσαν οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης στις έγγραφες παρατηρήσεις που υπέβαλαν στο Δικαστήριο, κατά την οποία απαιτείται ιδιαίτερη σύνεση όταν ο σκοπός της προστασίας της καλής διαβίωσης των ζώων συγκρούεται ενδεχομένως με θεμελιώδες δικαίωμα.

99. Αρκεί, συναφώς, η αναφορά στο άρθρο 13 ΣΛΕΕ, κατά το οποίο «η Ένωση και τα κράτη μέλη λαμβάνουν πλήρως υπόψη τους τις απαιτήσεις καλής διαβίωσης των ζώων ως ευαίσθητων όντων *τηρώντας ταυτοχρόνως* τις νομοθετικές ή διοικητικές διατάξεις και τα έθιμα των κρατών μελών που αφορούν ιδίως τα θρησκευτικά τυπικά»³⁹.

100. Εν προκειμένω, μου φαίνεται εξαιρετικά δύσκολο να συναχθεί το συμπέρασμα ότι, παρότι περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία, η υποχρέωση, δυνάμει του άρθρου 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων, κατά τον κανονισμό 853/2004, σφαγείων είναι αναγκαία και αναλογική για την επιδίωξη θεμιτού σκοπού.

101. Πριν εξεταστούν αυτοτελώς τα ζητήματα σχετικά με την αναγκαιότητα και την αναλογικότητα της επίμαχης διατάξεως, μου φαίνεται ότι επιβάλλεται μια *γενική προκαταρκτική παρατήρηση* όσον αφορά τη στάθμιση μεταξύ, αφενός, των δυνατοτήτων που προσφέρονται δυνάμει της ισχύουσας κανονιστικής ρυθμίσεως περί σφαγής χωρίς αναισθητοποίηση, τούτο δε προς τον σκοπό του σεβασμού ορισμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων, και, αφετέρου, της προστασίας της καλής διαβίωσης των ζώων.

102. Κατά την παρούσα διαδικασία, προβλήθηκε –συχνά πειστικά και με αρκετά κατηγορηματικό τρόπο– ότι, αναντίρρητα, η σφαγή μη αναισθητοποιημένου ζώου ενδέχεται να του προκαλέσει περισσότερους πόνους και οδύνες⁴⁰.

103. Εντούτοις, η υιοθέτηση, πολύ κατανοητή από θεωρητική άποψη, της παραδοχής αυτής δεν θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να καταλήξει στην κρίση ότι οι θρησκευτικές κοινότητες που ενθαρρύνουν τη σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση αδιαφορούν για την καλή μεταχείριση των ζώων, προσκολλημένες σε αρχαϊκές, βάρβαρες πρακτικές, που δεν ευθυγραμμίζονται με τις αρχές που ισχύουν στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες.

104. Αρκεί εξάλλου να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο νομοθέτης της Ένωσης αποφάσισε συγκεκριμένα να διατηρήσει, με τη θέσπιση του άρθρου 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, τη δυνατότητα των κρατών μελών να εγκρίνουν ιδιαίτερες μεθόδους σφαγής, επιτασσόμενες από λατρευτικούς τύπους. Πρέπει να επισημανθεί, για μία ακόμη φορά, ότι η απαίτηση πραγματοποίησε σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, δυνάμει της διατάξεως αυτής, αποκλειστικά σε «σφαγείο» αποτελεί μόνον υπενθύμιση του γενικού κανόνα, εφαρμοζόμενου ανεξαρτήτως της επιλεγείσας μεθόδου σφαγής του ζώου, ο οποίος επιβάλλεται δυνάμει του κανονισμού 853/2004.

³⁹ Η υπογράμμιση δική μου.

⁴⁰ Βλ. τη θέση της κυβερνήσεως του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου αναφέρεται ότι έχει αποδειχθεί επιστημονικά ότι η αναισθητοποίηση των ζώων προκειμένου να στερούνται αισθητηριακής αντίληψης κατά τον χρόνο της θανάτωσής τους αποτελεί αποτελεσματική μέθοδο για τη μείωση του πόνου που υφίστανται. Στην ίδια κατεύθυνση, η Εσθονική Κυβέρνηση αναφέρθηκε σε έρευνα που φέρει τον τίτλο «Report on Good and Adverse Practices – Animal Welfare Concerns in Relation to Slaughter Practices from the Viewpoint of Veterinary Sciences», η οποία διεήχθη στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού σχεδίου DIALREL («Encouraging Dialogue on issues of Religious Slaughter») και είναι διαθέσιμη στην ακόλουθη διεύθυνση: <http://www.dialrel.eu/dialrel-results/veterinary-concerns.html>.

105. Συναφώς, πρέπει να υπομνησθεί ότι ο επίμαχος εν προκειμένω «περιορισμός» δεν αφορά τη σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση αλλά την υποχρέωση, γενικότερα, χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων κατά τον κανονισμό 853/2004.

106. Όπως ήδη επισημάνθηκε στο πλαίσιο του διαλόγου που διεξήχθη σε εθνικό επίπεδο, όσον αφορά συγκεκριμένα το ζήτημα της σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, υποβόσκει άμεσα ο κίνδυνος στιγματισμού, κίνδυνος υψηλός από ιστορικής απόψεως και πρέπει να υπάρξει πρόνοια για να μην ενισχυθεί⁴¹.

107. Ουδόλως μπορεί να αποκλεισθεί ότι σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση η οποία πραγματοποιείται υπό καλές συνθήκες⁴² μπορεί να αποδειχθεί λιγότερο επώδυνη για τα ζώα σε σχέση με σφαγή κατόπιν προηγούμενης αναισθητοποίησης, όπου, για προφανείς λόγους αποδοτικότητας και λόγω της υψηλής εκβιομηχάνισης του τομέα των τροφίμων ζωικής προελεύσεως, το άγχος και οι οδύνες που υφίστανται τα ζώα κατά τη θανάτωσή τους είναι εντονότερα⁴³.

108. Υπό τον κίνδυνο να αναφέρω κάτι προφανές, όλοι οι τρόποι θανατώσεως είναι εκ φύσεως βίαιοι και, συνεπώς, θέτουν ζήτημα ως προς τον πόνο που υφίστανται τα ζώα⁴⁴.

109. Δεν είμαι προσωπικά πεπεισμένος, όπως μαρτυρούν άλλωστε και πολλές μελέτες και έρευνες επ' αυτού⁴⁵, ότι η χρήση εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων αποτελεί πάντοτε μια πολύ αποτελεσματική μέθοδο αποφυγής του πόνου που υφίστανται τα ζώα, η οποία θα δικαιολογούσε, καθεαυτή, περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας.

1) Επί της αναγκαιότητας περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας προκειμένου να διαφυλαχθεί η καλή διαβίωση των ζώων

110. Δυνάμει παγιωθείσας πλέον νομολογίας⁴⁶ του Δικαστηρίου, η προστασία της καλής διαβιώσεως των ζώων αποτελεί θεμιτό σκοπό γενικού συμφέροντος, η σημασία του οποίου υπογραμμίζεται, ιδίως, με τη θέσπιση από τα κράτη μέλη του προσαρτημένου στη Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας πρωτοκόλλου για την προστασία και την καλή διαβίωση των ζώων⁴⁷. Στο πρωτόκολλο αυτό αντιστοιχεί πλέον το άρθρο 13 ΣΛΕΕ, διάταξη γενικής εφαρμογής της Συνθήκης ΛΕΕ, περιλαμβανόμενο στο πρώτο της τμήμα, το οποίο αφορά τις αρχές⁴⁸.

41 Επαναλαμβάνω σχεδόν επί λέξει τα συμπεράσματα εκθέσεως που διενεργήθηκε στο όνομα της επιτροπής ερευνών της Γαλλικής Εθνοσυνελεύσεως, της 20ής Σεπτεμβρίου 2016, για τις συνθήκες σφαγής των ζώων στα γαλλικά σφαγεία (<http://www2.assemblee-nationale.fr/14/autres-commissions/commissions-d-enquete/conditions-d-abattage-des-animaux-de-boucherie-dans-les-abattoirs-francais/>).

42 Στο πλαίσιο αυτό, μου φαίνεται ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ακριβώς στο όνομα του σεβασμού προς τα ζώα και της σημασίας που αποδίδεται στην καλή μεταχείρισή τους τελείται η θανάτωση των ζώων, στη μουσουλμανική και την εβραϊκή παράδοση, ακολουθώντας λατρευτικούς τύπους.

43 Οι οργανώσεις υπερασπίσεως των δικαιωμάτων των ζώων επαναλαμβάνουν συχνά τις ιδιαίτερα κατακριτέες συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιείται η σφαγή σε σφαγεία τα οποία είναι παρά ταύτα εγκεκριμένα. Στην προαναφερθείσα στην υποσημείωση 41 έκθεση, ο εισηγητής διαπιστώνει «την τάση, σε ορισμένους παράγοντες του τομέα, να χρησιμοποιούν τα ζητήματα που εγείρει η σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων προκειμένου να αγνοηθούν οι πολύ σημαντικές [...] δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η παραδοσιακή σφαγή υπό όρους καλής μεταχείρισεως των ζώων».

44 Όπως αναφέρει η αιτιολογική σκέψη 2 του κανονισμού 1099/2009, «[η] θανάτωση μπορεί να προκαλέσει πόνο, αγωνία, φόβο και άλλου είδους ταλαιπωρία στα ζώα ακόμη και υπό τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές συνθήκες. Ορισμένες από τις εργασίες που αφορούν τη θανάτωση ενδέχεται να προκαλούν άγχος στο ζώο, κάθε δε τεχνική αναισθητοποίησης παρουσιάζει μειονεκτήματα».

45 Κατά την έρευνά μου, μπόρεσα να συμπεράνω ότι, μολοντί ο ισχύων σήμερα γενικός κανόνας είναι ότι η σφαγή πρέπει να πραγματοποιείται σε εγκεκριμένα σφαγεία, πολλοί κτηνοτρόφοι και οργανώσεις προστασίας των ζώων προωθούν την ιδέα ότι η σφαγή που πραγματοποιείται όσο το δυνατόν πλησιέστερα στους χώρους εκτροφής είναι ασφαλώς η πλέον κατάλληλη λύση από πλευράς καλής μεταχείρισεως των ζώων.

46 Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 17ης Ιανουαρίου 2008, Viamex Agrar Handel και ZVK (C-37/06 και C-58/06, EU:C:2008:18, σκέψεις 22 και 23 καθώς και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), της 19ης Ιουνίου 2008, Nationale Raad van Dierenkwekers en Liefhebbers και Andibel (C-219/07, EU:C:2008:353, σκέψη 27), καθώς και της 23ης Απριλίου 2015, Zuchtvieh-Export (C-424/13, EU:C:2015:259, σκέψη 35).

47 ΕΕ 1997, C 340, σ. 110.

48 Βλ. απόφαση της 23ης Απριλίου 2015, Zuchtvieh-Export (C-424/13, EU:C:2015:259, σκέψη 35).

111. Τίθεται το ερώτημα κατά πόσον, υφισταμένου περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας, δικαιολογείται από την ανάγκη προστασίας της καλής μεταχείρισεως των ζώων η υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων στο ειδικό πλαίσιο της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας.

112. Κατ' εμέ, είναι αμφισβητήσιμο.

113. Ασφαλώς, εμπίπτει στο γενικό συμφέρον η αποφυγή «βάρβαρων» σφαγών που πραγματοποιούνται υπό αμφίβολες, από άποψη καλής μεταχείρισεως των ζώων, συνθήκες, γεγονός που συνεπάγεται, εκ των προτέρων, ότι είναι προτιμότερο να τελείται η σφαγή των ζώων σε ελεγχόμενες από την αρμόδια αρχή⁴⁹ εγκαταστάσεις ή σε εγκαταστάσεις που πληρούν συγκεκριμένους κανόνες υπό όρους εξοπλισμού και διαχειριστικής υποστήριξης.

114. Τούτο δεν πρέπει πάντως να έχει ως κατάληξη να θεωρηθεί ότι οι εγκαταστάσεις αυτές οφείλουν, εντός του πολύ ειδικού πλαισίου του εορτασμού της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας, να είναι κατ' ανάγκην εγκεκριμένα σφαγεία κατά τον κανονισμό 853/2004.

115. Υπό τον κίνδυνο να επαναληφθώ, στην περίπτωση αυτή το ζήτημα που τίθεται δεν αφορά το κατά πόσον η σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση πρέπει να απαγορευθεί στο όνομα της καλής μεταχείρισεως των ζώων, αλλά το κατά πόσον, στο πλαίσιο της παρεκκλίσεως που προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, η χρήση εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων κατά τον εορτασμό της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας παρέχει μια υπεραξία υπό όρους καλής μεταχείρισεως των ζώων σε σύγκριση με μη εγκεκριμένο χώρο σφαγής.

116. Όσον αφορά συγκεκριμένα τη δυνατότητα που παρεχόταν στην περιφέρεια της Φλάνδρας σχετικά με την τέλεση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων μέχρι το 2014, πρέπει να σημειωθεί ότι η ίδια η Επιτροπή, κατόπιν ελέγχου που πραγματοποιήθηκε στο Βέλγιο από τις υπηρεσίες της μεταξύ της 24ης Νοεμβρίου και της 3ης Δεκεμβρίου 2014 προκειμένου να αξιολογήσει τους ελέγχους της καλής μεταχείρισεως των ζώων κατά τη σφαγή σε προσωρινές εγκαταστάσεις που ήταν έως τότε εγκεκριμένες, αναφέρει ότι οι εν λόγω χώροι παρείχαν ικανοποιητικές εγγυήσεις, λαμβάνοντας υπόψη τις προσπάθειες που είχαν καταβάλει οι βελγικές αρχές για να βελτιώσουν την κατάσταση.

117. Στην έκθεση ελέγχου της 30ής Ιουλίου 2015, η Επιτροπή επεσήμανε συγκεκριμένα ότι οι αρμόδιες αρχές πραγματοποιούσαν τα αναγκαία προκειμένου να τηρούνται οι ίδιες συνθήκες όσον αφορά την καλή μεταχείριση των ζώων και στους προσωρινούς χώρους σφαγής των οποίων είχε λάβει γνώση. Κατά την έκθεση αυτή, είχε συναχθεί το συμπέρασμα ότι, μολονότι η θανάτωση ζώων χωρίς αναισθητοποίηση δεν συμμορφωνόταν με τον κανονισμό 1099/2009, οι αρμόδιες εθνικές αρχές είχαν καταβάλει μεγάλες προσπάθειες προκειμένου να τηρούνται οι ίδιες συνθήκες όσον αφορά την καλή μεταχείριση των ζώων κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών εορτών στους ελεγχόμενους χώρους.

118. Με τη διαπίστωση αυτή, οι υπηρεσίες της Επιτροπής φαίνεται ότι εμμέσως έκριναν ότι οι προσωρινοί χώροι σφαγής που παρουσιάζουν ορισμένα χαρακτηριστικά, χωρίς κατ' ανάγκην να πληρούν τον ορισμό του εγκεκριμένου σφαγείου κατά το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, μπορεί ενδεχομένως να παρέχουν επαρκείς εγγυήσεις υπό όρους προστασίας της καλής μεταχείρισεως των ζώων ως προς τις σφαγές που πραγματοποιούνται κατά τον εορτασμό της μουσουλμανικής γιορτής της θυσίας. Καθόσον πρόκειται για εορτασμό που τελείται μόνον άπαξ ετησίως και λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι τα ζώα που σφαγιάζονται κατά τον εορτασμό αυτόν δεν προορίζονται, κατ' αρχήν, να παραμένουν επί μακρόν στους χώρους σφαγής, η δημιουργία τέτοιων εγκεκριμένων σφαγείων δεν φαίνεται να αποτελεί μια όντως πρόσφορη απαίτηση. Συγκεκριμένα, οι προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι εγκαταστάσεις, δυνάμει ιδίως του κανονισμού 853/2004, διαμορφώθηκαν για εγκαταστάσεις που λειτουργούν υπό όρους προσφοράς και ζήτησεως της συνήθους αγοράς.

⁴⁹ Βλ., συναφώς, απόφαση του ΕΔΔΑ της 27ης Ιουνίου 2000, Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας (CE:ECHR:2000:0627JUD002741795, § 77).

119. Εξάλλου, στο ειδικό πλαίσιο της μέγιστης ζήτησης σφαγής, όπως αυτή που ενδεχομένως σημειώνεται κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, μπορεί κανείς ακόμη και να αναρωτηθεί μήπως το γεγονός της εγκρίσεως των σφαγών που τελούνται σε προσωρινούς χώρους που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένους υγειονομικούς κανόνες, χωρίς εντούτοις να πληρούν τον ορισμό των εγκεκριμένων σφαγείων κατά το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, δίνει πληρέστερη απάντηση στους προβληματισμούς σχετικά με την καλή μεταχείριση των ζώων. Η δημιουργία τέτοιων χώρων δύναται, συμβάλλοντας στην αποσυμφόρηση των εγκεκριμένων χώρων σφαγής, να βελτιώσει εν τέλει τις συνθήκες σφαγής για τα ζώα, ιδίως από πλευράς του άγχους που υφίστανται.

2) Επί της αναλογικότητας ενός περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας προκειμένου να διαφυλαχθεί η καλή διαβίωση των ζώων

120. Σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 1, του Χάρτη, ο περιορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον Χάρτη πρέπει να προβλέπεται από τον νόμο και να σέβεται την αρχή της αναλογικότητας.

121. Ο επίμαχος εν προκειμένω περιορισμός, ήτοι ο περιορισμός που προκύπτει από την υποχρέωση που προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009 περί χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων, δηλαδή εγκαταστάσεων που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις που προβλέπονται στον κανονισμό 853/2004, απορρέει αναντίρρητα από τον νόμο.

122. Αντιθέτως, και σε περίπτωση που κριθεί ότι υφίσταται περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας και ότι ο περιορισμός αυτός είναι δικαιολογημένος, αμφιβάλλω εάν ένας τέτοιος περιορισμός μπορεί να κριθεί ως αναλογικός ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

123. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η αρχή της αναλογικότητας επιτάσσει να μην υπερβαίνουν οι πράξεις των οργάνων της Ένωσης το πρόσφορο και αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη των θεμιτών σκοπών που επιδιώκει η σχετική ρύθμιση, εξυπακουμένου ότι τα αρνητικά αποτελέσματα της ρυθμίσεως αυτής δεν πρέπει να είναι υπερβολικά σε σχέση με τους επιδιωκόμενους σκοπούς⁵⁰ και ότι, όταν υφίσταται ανατότητα επιλογής μεταξύ πλειόνων κατάλληλων μέτρων, πρέπει να επιλέγεται το λιγότερο επαχθές⁵¹.

124. Πάντως, κατά τη γνώμη μου, η υποχρέωση τελέσεως σφαγής σε εγκεκριμένο σφαγείο μπορεί να υπερβεί το μέτρο του αυστηρά αναγκαίου για την επίτευξη του σκοπού της προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων όταν πρόκειται για τη σφαγή ζώου προκειμένου να τηρηθεί λατρευτικός τύπος σε πολύ συγκεκριμένη περίοδο του έτους.

125. Συναφώς, πρέπει να επισημανθεί ότι το παράρτημα III του κανονισμού 853/2004 προβλέπει πολλές απαιτήσεις που πρέπει να πληρούν τα σφαγεία προκειμένου να εγκριθούν δυνάμει του κανονισμού αυτού.

126. Μπορεί εντούτοις να διερωτηθεί κανείς κατά πόσον, υφισταμένου περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας, η συμμόρφωση με το σύνολο των απαιτήσεων αυτών επιβάλλεται στο πολύ ειδικό πλαίσιο της περιστασιακής αυξήσεως της ζήτησεως σφαγής κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

⁵⁰ Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 8ης Απριλίου 2014, Digital Rights Ireland κ.λπ. (C-293/12 και C-594/12, EU:C:2014:238, σκέψη 46 καθώς και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), και της 15ης Φεβρουαρίου 2016, N. (C-601/15 PPU, EU:C:2016:84, σκέψη 54).

⁵¹ Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 17ης Οκτωβρίου 2013, Schaible (C-101/12, EU:C:2013:661, σκέψη 29), και της 9ης Ιουνίου 2016, Pesce κ.λπ. (C-78/16 και C-79/16, EU:C:2016:428, σκέψη 48).

127. Ως εκ τούτου, και χωρίς να ακολουθήσει διεξοδική ανάλυση, φαίνεται ότι ορισμένοι από τους κανόνες που προβλέπονται στο παράρτημα ΙΙΙ του κανονισμού 853/2004, όπως οι διαρθρωτικές απαιτήσεις που σχετίζονται ιδίως με τα εργαστήρια τεμαχισμού ή την αποθήκευση υπό ψύξη του κρέατος, ενδέχεται να αποδειχθούν μη αναγκαίοι προκειμένου να καλυφθεί η μέγιστη ζήτηση σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων που σημειώνεται στη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας, όσον αφορά εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούνται μόνον άπαξ ετησίως και στις οποίες το κρέας παραδίδεται, κατ' αρχήν, ευθέως στον τελικό καταναλωτή.

128. Συνεπεία των ανωτέρω εκτιμήσεων και σε περίπτωση που κριθεί ότι οι επίμαχες διατάξεις περιορίζουν τη θρησκευτική ελευθερία, υπάρχει ασφαλώς, κατά τη γνώμη μου, μια λιγότερο επαχθής λύση σε σχέση με την υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

β) Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της ασφάλειας των τροφίμων και της δημόσιας υγείας

129. Σε περίπτωση που διαπιστωθεί ότι ο κανόνας που ορίζεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009 περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία, θα τεθεί επίσης το ερώτημα κατά πόσον ο περιορισμός αυτός μπορεί να δικαιολογηθεί από θεμιτούς λόγους γενικού συμφέροντος που αφορούν την ασφάλεια των τροφίμων και την υγεία των ανθρώπων.

130. Συγκεκριμένα, ο κανονισμός 853/2004 στον οποίο παραπέμπει ο κανονισμός 1099/2009 επιδιώκει, προπάντων, σκοπούς σχετικά με την ασφάλεια των τροφίμων, οι οποίοι, εν τέλει, σχετίζονται άμεσα με την προστασία της υγείας των ανθρώπων.

131. Εντούτοις, σε επέκταση όσων προανέφερα, η ολική απαγόρευση σφαγής εκτός των εγκεκριμένων, σύμφωνα με τους κανόνες που θεσπίζονται στο παράρτημα ΙΙΙ του κανονισμού 853/2004, εγκαταστάσεων, δεν είναι ενδεχομένως επαρκώς πρόσφορη από πλευράς ασφάλειας των τροφίμων και δημόσιας υγείας ώστε να δικαιολογήσει περιορισμό στην τήρηση της θρησκευτικής υποχρεώσεως σφαγής ή ανάθεσης της σφαγής σε τρίτον σε ένα πολύ συγκεκριμένο ετήσιο γεγονός, εν προκειμένω κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

132. Όπως ιδίως διαπίστωσε η Επιτροπή στην έκθεση ελέγχου της 30ής Ιουλίου 2015, προσωρινές εγκαταστάσεις σφαγής που πληρούν ορισμένους συγκεκριμένους υγειονομικούς κανόνες ενδέχεται επίσης να παρέχουν επαρκείς εγγυήσεις από πλευράς δημόσιας υγείας και ασφάλειας των τροφίμων, προκειμένου να καλύπτεται η υψηλή μεν, πολύ περιορισμένη χρονικώς δε, ζήτηση σφαγής κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

133. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω σκέψεων, δεν μπορεί, κατά την άποψή μου, να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το άρθρο 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009, περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία. Εντούτοις, και μόνο σε περίπτωση που κριθεί, αντιθέτως, ότι υφίσταται ο περιορισμός αυτός, δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να δικαιολογηθεί από τους θεμιτούς σκοπούς γενικού συμφέροντος της καλής διαβιώσεως των ζώων και της προστασίας της δημόσιας υγείας και της ασφάλειας των τροφίμων. Εν πάση περιπτώσει, ο περιορισμός αυτός, δεν μπορεί, κατ' εμέ, να κριθεί ως αναλογικός προς την επίτευξη των σκοπών αυτών.

4. Αίτημα εκτιμήσεως του κύρους και/ή αίτημα ερμηνείας των διατάξεων του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009;

134. Εν προκειμένω, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να περιορίσει το προδικαστικό του ερώτημα σε αίτημα *εκτιμήσεως του κύρους* των διατάξεων του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009.

135. Όμως, όπως το Συμβούλιο επεσήμανε στις έγγραφες παρατηρήσεις του, θα ήταν αναμφίβολα χρησιμότερο για το αιτούν δικαστήριο να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτημα *ερμηνείας* των διατάξεων των κανονισμών 1099/2009 και 853/2004, ειδικά όσον αφορά την ευελιξία που παρέχεται στα κράτη μέλη σχετικά με τους κανόνες που πρέπει να διέπουν την έγκριση των σφαγείων και, ιδίως, προκειμένου να καθοριστεί το μέτρο κατά το οποίο τα κράτη μέλη μπορούν να λαμβάνουν υπόψη ειδικές καταστάσεις, όπως αυτήν που μπορεί να παρουσιάζεται σε κράτος μέλος (ή σε μέρος αυτού) κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας.

136. Προσωπικά, δεν είμαι εντελώς πεπεισμένος για μια τέτοια προσέγγιση, η οποία θα κατέληγε, σε τελική ανάλυση, στην άρνηση του κανόνα, γενικής εφαρμογής στην παρούσα φάση εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης, βάσει του οποίου η σφαγή των ζώων πρέπει να πραγματοποιείται σε εγκεκριμένα σφαγεία.

137. Μολονότι είναι ακριβές ότι οι κανονισμοί 1099/2009 και 853/2004 εισάγουν ορισμένα στοιχεία ευελιξίας, καθόσον προβλέπουν όχι μόνον ορισμένες παρεκκλίσεις από την υποχρέωση χρήσεως εγκαταστάσεων εγκεκριμένων σφαγείων, αλλά επίσης και παρεκκλίσεις σε σχέση με την τήρηση ορισμένων τεχνικών απαιτήσεων που επιβάλλονται στους χώρους σφαγής⁵², ιδίως για τα «κινητά σφαγεία» και τα «μικρά σφαγεία» που ασχολούνται με την απευθείας πώληση⁵³, αμφιβάλλω εάν στην υπό κρίση υπόθεση είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε, σαφώς και ανεξαρτήτως της εκτιμήσεως που εκκινεί από το σύνολο των απαιτήσεων που απορρέουν από τους κανονισμούς αυτούς, τις περιστάσεις που θα δικαιολογούσαν παρέκκλιση από τις διαρθρωτικές απαιτήσεις που επιβάλλονται στους χώρους σφαγής, απαιτήσεις που έχουν ιδιαίτερη σημασία στην εκπόνηση των κανονισμών αυτών.

138. Συναφώς, θα ήθελα να υπενθυμίσω ότι εν προκειμένω αντιμετωπίζουμε εν πάση περιπτώσει ένα πρόβλημα συγκυριακής φύσεως, το οποίο, όπως αντιλαμβάνομαι από τη δικογραφία, φαίνεται έκτοτε να έχει λυθεί.

139. Σε ουσιαστικότερο επίπεδο, φαίνεται ότι οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης προτίθενται στην πραγματικότητα να διεκδικήσουν χαλάρωση των υγειονομικών κανόνων και απαιτήσεων που εφαρμόζονται στον τομέα των τροφίμων ζωικής προελεύσεως, διότι διστάζουν να αναλάβουν τα έξοδα που συνεπάγεται η τήρηση των απαιτήσεων αυτών.

140. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, δεν θα ήταν σκόπιμο να επιχειρηθεί η διαμόρφωση γενικών ερμηνευτικών γραμμών οι οποίες, σε τελική ανάλυση, ενδεχομένως θα υπονόμειαν τους κανόνες που προβλέπονται με ακρίβεια στο ισχύον σήμερα κανονιστικό πλαίσιο σχετικά με τη θανάτωση των ζώων.

IV. Πρόταση

141. Λαμβανομένων υπόψη των σκέψεων που προεκτέθηκαν, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο προδικαστικό ερώτημα που έθεσε το *Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg Brussel* (ολλανδόφωνο πρωτοδικείο Βρυξελλών, Βέλγιο) ως ακολούθως:

Από την εξέταση του προδικαστικού ερωτήματος δεν προέκυψε κανένα στοιχείο ικανό να επηρεάσει το κύρος του άρθρου 4, παράγραφος 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, στοιχείο ια', του κανονισμού 1099/2009 του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 2009, για την προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, υπό το πρίσμα του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και όπως λαμβάνεται υπόψη στο άρθρο 13 ΣΛΕΕ σε σχέση με την καλή διαβίωση των ζώων.

⁵² Βλ., συναφώς, άρθρο 10, παράγραφοι 3 έως 8, του κανονισμού 853/2004.

⁵³ Βλ. αιτιολογικές σκέψεις 40 έως 47 του κανονισμού 1099/2009.